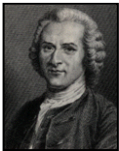

ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ (T. HOBBS, J. LOCKE, J. J. ROUSSEAU)

Υπεύθυνος μαθήματος: Εμμ. Αγγελίδης, e-mail: emangeli@otenet.gr

Εξετάζονται σημαντικές θεωρίες για το κράτος και την πολιτική της διαμορφούμενης αστικής κοινωνίας του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα με βάση τα κείμενα των Thomas Hobbes, John Locke και Jean Jacques Rousseau.

Ιδιαίτερα, αναλύονται οι θεωρίες περί πρωταρχικού κοινωνικού συμβολαίου και κοινωνικής βούλησης, στις οποίες περιέχονται αντιλήψεις για την πολιτική κυριαρχία, τη συναίνεση στο πολιτικό σώμα και τη σχέση των εξουσιών. Διδακτικός στόχος είναι να καταδειχθούν οι διαφορετικές αντιλήψεις περί κράτους και πολιτικής, που συνδέονται με διαφορετικές αντιλήψεις για το τι είναι και τι επιδιώκει η πολιτική επιστήμη.

Αντιπαρατίθενται δύο μοντέλα πολιτικής επιστήμης:

- α. Το ατομικιστικό, που έχει ως αφετηρία του τις εγωιστικές σκοποθεσίες των δρώντων, και
- β. Το αξιολογικό, που είναι προσανατολισμένο προς τις ιδέες της ελευθερίας και της ισότητας.

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ

Α' Η Αγγλική Πολιτική Θεωρία του 17^{ου} αιώνα.

1. T. Hobbes, *Λεβιάθαν* (επιλογή κειμένων).

-Διάσπαση του πλαισίου της «οργανικής» οντολογίας. Αναπροσδιορισμός της έννοιας της επιστήμης (Εισαγωγή, Κεφ. V, *Περί Λόγου και Επιστήμης*, Κεφ. VI, *Περί των Παθών*).

-Κατασκευή της δομής του αιτιακού πράττειν. Η φυσική κατάσταση και οι συνέπειές της (Κεφ. XIII, *Περί της φυσικής καταστάσεως*).

-Επεξεργασία συνθηκών αποτροπής των αρνητικών συνεπειών της «φυσικής κατάστασης» (Κεφ. XIV, *Περί του πρώτου και του δεύτερου φυσικού νόμου*, Κεφ. XV, *Περί των άλλων φυσικών νόμων*).

-Προϋποθέσεις δεσμευτικότητας των συνθηκών αυτών: η σύσταση της κυριαρχίας. (Κεφ. XVII, *Περί Πολιτείας*).

2. J. Locke, *Δεύτερη Πραγματεία για την Κυβέρνηση* (επιλογή κειμένων).

-Η κατασκευή του φυσικοδικαϊκού πλαισίου: οι θεωρητικές προαποφάσεις (Κεφ. II, *Περί της φυσικής καταστάσεως*).

-Προϋποθέσεις ενεργοποίησης φυσικών δικαιωμάτων (Κεφ. II, *Περί της καταστάσεως του πολέμου*).

-Η διάσπαση του πλαισίου των κοινών δικαιωμάτων και η αναστάσή τους ως πλαίσιο δικαιωμάτων αποκλεισμού (Κεφ. V, *Περί ιδιοκτησίας*).

-Προβλήματα σύστασης του πολιτικού: συναίνεση, εμπιστοσύνη, πλειοψηφία (Κεφ. VIII, *Περί των απαρχών της πολιτικής κοινωνίας*, Κεφ. IX, *Περί των σκοπών της πολιτικής κοινωνίας και της κυβέρνησης*).

Β' Η Πολιτική Θεωρία στην Προεπαναστατική Γαλλία.

J. J. Rousseau, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο* (επιλογή κειμένων).

Η ελευθερία ως θεμελιωτική ιδέα της πολιτικής επιστήμης. Δίκαιο και κοινωνική συναίνεση (Βιβλίο I, Κεφ. I-V). Φυσική κατάσταση και κοινωνικό συμβόλαιο. Ελευθερία, προσωπικότητα, ιδιοκτησία (Βιβλίο I, Κεφ. VI). Η ιδέα της κυριαρχίας. Γενική θέληση, θέληση όλων (Βιβλίο I, Κεφ. VII/Βιβλίο II, Κεφ. I-III). Πο-

λιτική κατάσταση και ανθρωποποίηση (Βιβλίο Ι, Κεφ. VIII/Βιβλίο ΙΙΙ, Κεφ. Ι). Κριτική της φεουδαρχίας: εργασία και ιδιοκτησία (Βιβλίο Ι, Κεφ. ΙΧ/Βιβλίο ΙΙΙ, Κεφ. ΧV). Νόμος και νομοθέτης. Νομοθετική εξουσία και κυβέρνηση (Βιβλίο ΙΙ, Κεφ. VI-VII). Δύναμη και θέληση στο πολιτικό σώμα (Βιβλίο ΙΙ, Κεφ. ΙΙ/Βιβλίο ΙΙΙ, Κεφ. Ι). Σημασία της φορολογίας για το κράτος (Βιβλίο ΙΙΙ, Κεφ. VIII). Δημόσιο συμφέρον και τρίτη τάξη (Βιβλίο ΙΙΙ, Κεφ. ΧV). Φύση και σύσταση της κυβέρνησης (Βιβλίο ΙΙΙ, Κεφ. Ι-Χ). Περιοδικές συνελεύσεις (Βιβλίο ΙΙΙ, Κεφ. XII-XVIII). Ακατάλυτο της γενικής θέλησης (Βιβλίο ΙV, Κεφ. Ι).

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Αγγελίδης, Μ., *Η Γένεση του Φιλελευθερισμού. Προβλήματα σύστασης του πολιτικού σε θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου: Thomas Hobbes-John Locke*, Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, Αθήνα 1994.
- Αγγελίδης, Μ./Γκιούρας, Θ. (επιμ.), *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους: Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel, Σαββάλας*/Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, Αθήνα 2005.
- Αγγελίδης, Μ., «Κυριαρχία και απόφαση», *Αξιολογικά*, α.τ. 16, Νήσος/Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα 2006.
- Ashcraft, R., *Revolutionary Politics and Locke's 'Two Treatises of Government'*, Princeton University Press, 1986.
- Βλάχος, Γ., «Το αίτημα της ισότητας και οι σχέσεις κράτους και οικονομίας εις την Πολιτειολογίαν του Hobbes και του Spinoza», *Επιθεώρηση Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα 1956, α. τ. 3-4.
- Βλάχος, Γ., «Το κοινωνικό κράτος του Rousseau», *Επιθεώρηση Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα 1955, α.τ. 3-4.
- Bloch, E., *Natural Law and Dignity*, MIT Press, Cambridge, Mass., 1987.
- Brown, K. C. (επιμ.), *Hobbes' Studies*, Blackwell, Οξφόρδη 1965.
- Γκιούρας, Θ., «Ιδιοκτησία και ελευθερία στις θεωρίες των J. Möser και του J. J. Rousseau», *Αξιολογικά*, α. τ. 10, Εξάντας, Αθήνα 1997.
- Γκιούρας, Θ., «Κυριαρχία και Fiscus. Η υλική θεμελίωση της πολιτικής εξουσίας στο κλασικό φυσικό δίκαιο», *Τετράδια πολιτικής Επιστήμης*, α.τ. 2, Κριτική, Αθήνα 2003.
- Γρηγοροπούλου, Β., «Το πρόβλημα της ελευθερίας στο Leviathan του T. Hobbes», *Λεβιάθαν*, 4/1989.
- Γρηγοροπούλου, Β., «Επιστήμη και αξίες στον Hobbes», *Αξιολογικά*, α. τ. 16, Νήσος/Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα 2006.
- Δρίτσας, Θ., «Η σχέση νόμου και δικαιωμάτων στις ερμηνείες της πολιτικής φιλοσοφίας του Hobbes τον 20^ο αιώνα», *Αξιολογικά*, α. τ. 16, Νήσος/Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα 2006.
- Dunn, J., *The Political Thought of John Locke. An Historical Account of the Argument of the the Two Treatises of Government*, Cambridge University Press, 1983.
- Goldsmith, M. M., *Hobbes' Science of Politics*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1966.
- Gough, J. W., *John Locke's Political Philosophy*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1950.
- Habermas, J., *Φυσικό Δίκαιο και Επανάσταση*, Έρασμος, Αθήνα 1978.
- Hobbes, T., *Λεβιάθαν*, τομ. Α'-Β', Γνώση, Αθήνα 1989.
- Horkheimer, M., *Απαρχές της Αστικής Φιλοσοφίας της Ιστορίας: Μακιαβέλι, Χομπς, Μώρος, Καμπανέλλα, Βίκο*, Κάλβος, Αθήνα 1971 (Ιδ. σελ. 40-78).
- Κιτρομηλίδης, Π., *Νεότερη Πολιτική Θεωρία Ι. Θεωρίες του Κοινωνικού Συμβολαίου (Hobbes, Locke, Rousseau)*, Σάκκουλας, Αθήνα 1984.
- Κιτρομηλίδης, Π., *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων*, Διάττων, Αθήνα 1989.
- Kofler, L., *Συμβολή στην Ιστορία της Αστικής Κοινωνίας*, τομ. Α-Β, Κάλβος, Αθήνα 1978 (τομ. Α', σελ. 134-161, τομ. Β', σελ. 9-24).
- Κοτρόγιαννος, Δ., «Ιστορία και πολιτικός λόγος στον Hobbes και τον Spinoza», *Αξιολογικά*, α. τ. 2, Εξάντας, Αθήνα 1991.

- Λαβράνου, Α., «Κυριαρχία, φυσική κατάσταση και φύση του ανθρώπου στον Τ. Hobbes και τον C. Schmitt: παρατηρήσεις πάνω στη σμιττιανή ερμηνεία του Hobbes», *Αξιολογικά*, α. τ. 16, Νήσος/Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα 2006.
- Lefebvre, G., *Η Γαλλική Επανάσταση*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003.
- Leyden, W., von, *Hobbes and Locke. The Politics of Freedom and Obligation*, Macmillan, Λονδίνο 1982.
- Locke, J., *Two Treatises of Government*, (επιμ.) P. Laslett, Cambridge University Press, 1980.
- Lenk, K., «Η Πολιτική Επιστήμη σαν όργανο εξουσίας και σαν κριτική της εξουσίας», εις Abendroth, W./Lenk, K., *Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη*, τομ.Α', Παρατηρητής, Θεσ-νική 1983.
- Macpherson, C.B., *Ατομικισμός και Ιδιοκτησία. Η πολιτική θεωρία του πρώιμου φιλελευθερισμού από τον Hobbes ως τον Locke*, Γνώση, Αθήνα 1986.
- Μανιάτης, Γ., «Ανθρώπινη συμπεριφορά και κοινωνία στη φιλοσοφία του Hobbes», εις *Μαθήματα. Κεφάλαια Φιλοσοφίας. Κέντρο Φιλοσοφικών Ερευνών*, Δωδώνη, Αθήνα 1979, σελ.99-132.
- Μανιάτης, Γ., *Το Προσωπείο και το Πρόσωπο. Ο Ρουσσώ και η αναζήτηση της αυθεντικής επικοινωνίας*, Στάχυ, Αθήνα 2000.
- Μεταξόπουλος, Α., «Το πρόβλημα της ατομικής ιδιοκτησίας στις θεωρίες του φυσικού δικαίου και στη νεότερη φιλοσοφία: Hobbes, Locke, Kant», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, α. τ. 39-40/ 1980.
- Mintz, S. I., *The Hunting of Leviathan. Seventeenth Century Reaction to Materialism and Moral Philosophy of Thomas Hobbes*, Cambridge University Press, 1970.
- Νουτσόπουλος, Θ., «Η έννοια της κυριαρχίας στους Hobbes και Hegel. Διαλεκτική κριτική και ίδρυση του κράτους», *Αξιολογικά*, α. τ. 16, Νήσος/Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα 2006.
- Νούτσος, Π., «Γνωσιοθεωρία και πολιτική στη σκέψη του Τ. Hobbes: προβλήματα γνωσιοανθρωπολογίας», *Αξιολογικά*, τ. 16, Νήσος/Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα 2006.
- Πατέλλη, Ι., *Η Φιλοσοφία του Hobbes. Λόγος και αιτιότητα στη νέα φυσική και πολιτική επιστήμη*, Ίδρυμα Σ.Καράγιωργα, Αθήνα 1995.
- Πατέλλη, Ι., «Η επανάσταση στον Hobbes», *Αξιολογικά*, α. τ. 16, Νήσος/Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα 2006.
- Πρελορέντζος, Γ., «Η προβληματική των παθών στη φιλοσοφία του Hobbes», *Αξιολογικά*, α. τ. 16, Νήσος/Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα 2006.
- Rousseau, J.J., *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, (επιμ.) Β. Γρηγοροπούλου, Πόλις, Αθήνα 2004.
- Rousseau, J.J., *Οι Εξομολογήσεις*, τομ. Α -Β, Ιδεόγραμμα, Αθήνα 1997.
- Rousseau, J. J., *Λόγος περί πολιτικής οικονομίας*, (επιμ.) Θ. Γκιούρας/Δ.Γράβαρης, Σαββάλας, Αθήνα 2004.
- Σαγκριώτης, Γ., «Φυσικό δίκαιο και λόγος του κράτους στην πολιτική φιλοσοφία του Hobbes», *Αξιολογικά*, α. τ. 16, Νήσος/Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα 2006.
- Σαγκριώτης Γιώργος, *Δόξα και παράδοξα. Για την κριτική της ρουσσικής φιλοσοφίας του πολιτισμού και της πολιτικής*, Νήσος, Αθήνα 2012.
- Starobinski, Jean, *Jean-Jacques Rousseau. Transparency and Obstruction*, University of Chicago Press, Σικάγο 1988.
- Starobinski, J., *Ο Ρουσσώ απαντά στον Βολταίρο. 'Ο Λόγος περί Επιστημών και Τεχνών'*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, ΕΙΕ, Αθήνα 2002.
- Strauss, L., *Φυσικό Δίκαιο και Ιστορία*, Γνώση, Αθήνα, 1988.
- Strauss, L., *The Political Philosophy of Hobbes, Its Basis and its Genesis*, University of Chicago Press, 1984.
- Στυλιανού, Α., «Η έννοια του κοινωνικού συμβολαίου στην πολιτική φιλοσοφία του Hobbes», *Αξιολογικά*, α. τ. 16, Νήσος/Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα 2006.
- Tawney, R.H., *Η Χριστιανική Θρησκεία και η άνοδος του καπιταλισμού*, Κάλβος, Αθήνα 1979.

- Τέγος, Σ., «Οι έννοιες της ιδιοκτησίας του εαυτού και του κτητικού ατομικισμού: αναγνώσεις της πολιτικής φιλοσοφίας του Hobbes», *Αξιολογικά*, α. τ. 16, Νήσος/ Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα 2006.
- Tigar M.E./Levy M.R., *Το δίκαιο και η άνοδος του καπιταλισμού*, Αλμπατρος, Αθήνα 1981.
- Tuck,R., *Natural Rights Theories. Their Origin and Development*, Cambridge University Press, 1981.
- Tully,J., *A Discourse on Property. John Locke and his Adversaries*, Cambridge University Press, 1982.
- Ψυχοπαίδης, Κ., *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Πόλις, Αθήνα 1999 (1δ. σελ. 22-79, 116-258).
- Warrender, H., *The Political Philosophy of Hobbes. His Theory of Obligation*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1957.
- Wood, N., *The Politics of Locke's Philosophy. A Social Study of An Essay Concerning Human Understanding*, University of California Press, 1983.
- Wood, N., *John Locke and the Agrarian Capitalism*, University of California Press, 1984.

Ζητήματα μετάβασης από την προαστική στην αστική κοινωνία

Η μελέτη των θεωριών του κοινωνικού συμβολαίου και η κατανόηση των θεμελιωδών εννοιών που αναπτύσσονται στο πλαίσιο τους προϋποθέτουν τη διερεύνηση ορισμένων ζητημάτων από τη μετάβαση από την προαστική στην αστική κοινωνία. Ζητήματα όπως η δομή του καταμερισμού της εργασίας, η σύσταση της πολιτικής και του δικαίου, τα (φυσικά) δικαιώματα και η σύσταση της ιδιοκτησίας είναι δυνατόν να κατανοηθούν εφόσον μελετηθούν οι διαδικασίες μετάβασης προς την αστική κοινωνία.

I. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΠΡΟΑΣΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

- Ανάμειξη πολιτικού – κοινωνικού. Η πολιτική δεν διαφοροποιείται από την κοινωνία.
- Το πολιτικό στοιχείο συγκροτείται αδιαμεσολάβητο: η δύναμη (ισχύς) βρίσκεται εντοπισμένη σε σημεία μέσα στην κοινωνία και σε ανάμειξη με αυτήν.
- Διασπορά βίας και αδυνάμια συστάσεως δικαίου.
- Κοινωνία και σχέσεις ιδιοκτησίας:
- Κοινή possessio ως τύπος αδιαφοροποίητης κτήσης/κατοχής. Αντιστοιχία προς τις δομές του jus in omnia σε φυσική κατάσταση.
- Η εργασία είναι δεσμευμένη/εξαρτημένη.

II. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΑΣΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

- Διαφοροποίηση πολιτικού – κοινωνικού και εντοπισμός της δύναμης (κράτος) σε ένα σημείο έξω και δίπλα από την κοινωνία.
- Διαφοροποίηση possessio από εργασία: σύσταση ατομικής ιδιοκτησίας. Διάρρηξη πλαισίου jus in omnia και σύσταση δικαιωμάτων αποκλεισμού.
- Η εργασία είναι αδέσμευτη/ελεύθερη (Απελευθερώνεται από τις ποικίλες εξαρτήσεις και αποχωρίζεται εν συνεχεία από τα μέσα παραγωγής/εργασίας και από τους βιοτικούς της όρους).
- Θεμελίωση δικαιώματος ιδιοκτησίας/σύσταση δικαιοσύνης/τίτλος ιδιοκτησίας.

III. ΣΧΗΜΑ ΑΠΛΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Π Ρ Ο Α Σ Τ Ι Κ Η Κ Ο Ι Ν Ω Ν Ι Α				
Αντικατάσταση φθαρμένων εργαλείων (αντικατάσταση παραγωγικού εξοπλισμού)	Αποθήκευση μέσων της παραγωγής για την αναπαραγωγή.	Αναπαραγωγή εργασίας (βιοτικοί όροι).	Ιδιοποίηση κυρίου (φρουρά, προστασία)	Παραδοσιακή πρόνοια.
Α Σ Τ Ι Κ Η Κ Ο Ι Ν Ω Ν Ι Α				
Ατομική ιδιοκτησία μέσω παραγωγής – ιδιοποίηση κοινωνικού πλεονάσματος από την ιδιοκτησία – αντικατάσταση φθαρμένου εξοπλισμού ως ιδιωτική επένδυση – κέρδος – γαιοπρόσοδος.		Μισθός	Δημόσιες κρατικές πολιτικές προστασίας (στρατός). Κοινωνικές πολιτικές (υγεία, ασφάλιση, εκπαίδευση).	

Το χομποσιανό πρόβλημα: σύνδεση του προβλήματος της κοινωνικής συνοχής με τη σύσταση της κυριαρχίας. Σύνδεση της επιβολής της κυριαρχίας ως εξουσιαστικής σχέσης με τις διαδικασίες συναίνεσης στην πολιτική κοινωνία.

Petition of Rights, 1628 (statutum de tallagio non concedendo) (Αποσπάσματα):

«Κανένας αναγκαστικός φόρος και κανένα δημόσιο δάνειο δεν θα επιβάλλεται από τον βασιλέα ή τους κληρονόμους του σε αυτό το Βασίλειο χωρίς την καλή θέληση και τη σύμφωνη γνώμη των αρχιεπισκόπων, των επισκόπων, των κομητών, των βαρώνων, των ιπποτών, των αστών και των άλλων ελευθέρων χωρίς τίτλο (commonalty) του Βασιλείου αυτού. Και με την εξουσία του Κοινοβουλίου που έχει συγληθεί το πέμπτο και εικοστό έτος της βασιλείας του Εδουάρδου του Γ' διακηρύσσεται και θεσπίζεται ότι από τούδε και στο εξής κανένα πρόσωπο δεν θα υποχρεώνεται στην καταβολή αναγκαστικού δανείου προς το βασιλέα παρά τη θέλησή του [...] Στο όγδοο και εικοστό έτος της βασιλείας του Εδουάρδου του Γ', διακηρύχθηκε και θεσπίστηκε από την εξουσία του Κοινοβουλίου ότι κανένας άνθρωπος, σε οποιαδήποτε νομική τάξη κι αν ανήκει, δεν θα εκδιώκεται από τη γη του ή την κατοικία του ούτε θα συλλαμβάνεται ούτε θα φυλακίζεται ούτε θα αποκληρώνεται ούτε θα καταδικάζεται σε θάνατο χωρίς να έχει το δικαίωμα της ακρόασης σε νόμιμη δίκη [...] Από τούδε και στο εξής, κανένας άνθρωπος δεν θα είναι υποχρεωμένος στην καταβολή οποιασδήποτε παροχής, δανείου, υποχρεωτικής εισφοράς, φόρου και παρόμοιων βαρών χωρίς την κοινή συναίνεση με πράξη του Κοινοβουλίου».

[Βλ. D. Wootton (επιμ.), *Divine Right and Democracy. An Anthology of Political Writings in Stuart England*, Harmondsworth, Middlesex 1986, σελ. 168 ε.ε.]

T. Hobbes, *Leviathan*, Εισαγωγή:

Τη φύση, την τέχνη με την οποία ο Θεός έχει δημιουργήσει και κυβερνά τον κόσμο, η τέχνη του ανθρώπου, όπως και σε πολλά άλλα πράγματα έτσι και σε αυτό, τη μιμείται ώστε να μπορεί να κατασκευάσει ένα τεχνητό ζώο. Καθόσον λοιπόν η ζωή δεν είναι παρά μια κίνηση των μελών του σώματος, η αρχή της οποίας βρίσκεται σε κάποιο πρωτεύον τμήμα στο εσωτερικό του, γιατί να μην μπορούμε να πούμε ότι όλα τα αυτόματα (οι μηχανές που κινούνται με ελατήρια, όπως το ρολόι) έχουν μια τεχνητή ζωή; Γιατί τι είναι η καρδιά αν όχι ένα ελατήριο, και τα νεύρα αν όχι ένα πλήθος συνδέσμων, και οι αρθρώσεις ένα πλήθος τροχών που δίνουν κίνηση σε ολόκληρο το σώμα κατά την πρόθεση του τεχνίτη; Η τέχνη προχωράει ακόμη περισσότερο μιμούμενη εκείνο το έλλογο και πιο θαυμαστό έργο της φύσης, τον άνθρωπο. Γιατί με την τέχνη δημιουργείται αυτός ο μεγάλος ΛΕΒΙΑΘΑΝ, που αποκαλείται ΠΟΛΙΤΕΙΑ ή ΚΡΑΤΟΣ (στα λατινικά CIVITAS) που δεν είναι παρά ένας τεχνητός άνθρωπος, αν και μεγαλύτερος αναστήματος και δύναμης απ' όσο ο φυσικός, στην προστασία και διασφάλιση του οποίου αποσκοπεί· σε αυτόν η κυριαρχία είναι μια τεχνητή ψυχή, καθόσον δίνει ζωή και κίνηση σε ολόκληρο το σώμα· οι δημόσιοι λειτουργοί, καθώς και οι άλλοι αξιωματούχοι της δικαστικής και της εκτελεστικής εξουσίας είναι οι τεχνητές αρθρώσεις η ανταμοιβή και η τιμωρία (με τις οποίες κάθε αρμός και μέλος προσδένονται στην έδρα της κυριαρχίας ώστε να παρακινούνται για να επιτελούν το καθήκον τους) είναι όπως τα νεύρα που λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο στο φυσικό σώμα. Ο πλούτος και τα αγαθά του συνόλου των επιμέρους μελών είναι η δύναμή του· η Salus Populi (η σωτηρία του λαού) είναι το έργο του· οι σύμβουλοι, οι οποίοι του υποδεικνύουν όσα είναι αναγκαία να γνωρίζει, είναι η μνήμη το δίκαιο και οι νόμοι είναι ο τεχνητός Λόγος και η θέληση η ομόνοια είναι η υγεία· ο στασιασμός είναι η ασθένεια και ο εμφύλιος πόλεμος είναι ο θάνατος. Τέλος, οι συμφωνίες και οι συμβάσεις, με τις οποίες

τα μέρη του πολιτικού αυτού σώματος αρχικά δημιουργήθηκαν, συντέθηκαν και ενοποιήθηκαν, μοιάζουν με εκείνο το «γενηθήτω» ή το «ποιήσωμεν άνθρωπον», που είπε ο Θεός κατά τη Δημιουργία.

Για να περιγράψω τη φύση του τεχνητού αυτού ανθρώπου, θα εξετάσω:

Πρώτον, την *ύλη* του και τον *τεχνίτη* και τα δύο είναι ο άνθρωπος.

Δεύτερον, *πώς* και με ποιες *συμβάσεις* δημιουργήθηκε· ποια είναι τα *δικαιώματα* και η *δίκαιη ισχύς* ή *εξουσία* του κυρίαρχου και τι είναι εκείνο που τη *διατηρεί* και τη *διαλύει*.

Τρίτον, τι είναι η *Χριστιανική Πολιτεία*.

Τέλος, τι είναι το *Βασίλειο του Σκότους*.

Σε ό,τι αφορά το πρώτο, υπάρχει ένα απόφθεγμα που τώρα τελευταία του γίνεται μεγάλη κατάχρηση, ότι η σοφία δεν αποκτάται με τη γνώση των *βιβλίων* αλλά των *ανθρώπων*. Ακολουθώντας το απόφθεγμα αυτό, εκείνοι που ως επί το πλείστον δεν μπορούν να δώσουν καμιά άλλη απόδειξη της σοφίας τους, τέρπονται ιδιαιτέρως να επιδεικνύουν όσα νομίζουν ότι έχουν γνωρίσει στους ανθρώπους, επικρίνοντάς τους χωρίς έλεος πίσω από την πλάτη τους. Υπάρχει όμως κι ένα άλλο απόφθεγμα, που δεν κατανοείται τώρα τελευταία, με τη βοήθεια του οποίου θα μπορούσαν πράγματι να μάθουν να γνωρίζουν ο ένας τον άλλον αν έμπαιναν στον κόπο· κι αυτό είναι το *Nosce teipsum, γνώθι σεαυτόν* αυτό, σε αντίθεση με το σημερινό του νόημα, ούτε τη βαρβαρότητα των ανθρώπων με εξουσία απέναντι στους κατωτέρους τους ευνοεί, ούτε ενθαρρύνει τους ανθρώπους χαμηλής βαθμίδας να συμπεριφέρονται με αναιδεια στους καλύτερους τους· αλλά για να μας διδάξει ότι εξαιτίας της ομοιότητας που υπάρχει στις σκέψεις και στα πάθη των ανθρώπων, οποιοσδήποτε κοιτάξει μέσα του και εξετάσει τι κάνει όταν *σκέφτεται, αποφαινεται, υπολογίζει, ελπίζει, φοβάται* κλπ. και για ποιους λόγους, θα μπορέσει εξ αυτού να γνωρίσει και να μάθει τις σκέψεις και τα πάθη όλων των άλλων ανθρώπων σε ανάλογες περιστάσεις. Μιλώ για την ομοιότητα των *παθών* που είναι τα ίδια σε όλους τους ανθρώπους, δηλαδή για την *επιθυμία*, το *φόβο*, την *ελπίδα* κλπ. και όχι για την ομοιότητα των *αντικειμένων* των παθών, που είναι τα πράγματα που οι άνθρωποι *επιθυμούν, φοβούνται, ελπίζουν* κλπ. γιατί αυτά διαφέρουν από άνθρωπο σε άνθρωπο ανάλογα με την ιδιοσυστασία και τη μόρφωσή του καθενός· είναι συνεπώς ιδιαίτερα δύσκολο να περιέλθουν στη γνώση μας, καθόσον οι χαρακτήρες της ανθρώπινης καρδιάς, στο μέτρο που είναι κηλιδωμένοι και δυσδιάκριτοι από τα υποκριτικά, ψευδή, απατηλά και εσφαλμένα δόγματα, είναι ευανάγνωστοι μόνο από εκείνον που ερευνά τις καρδιές. Και μολονότι από τις πράξεις των ανθρώπων ανακαλύπτουμε μερικές φορές τις προθέσεις τους, ωστόσο αν κάνουμε την ανακάλυψη αυτή χωρίς να συγκρίνουμε τις προθέσεις τους με τις δικές μας, και χωρίς να διακρίνουμε όλες τις συνθήκες οι οποίες μπορεί να μεταβάλουν τη συγκεκριμένη περίπτωση, είναι σαν να αποκρυπτογραφούμε χωρίς τον κώδικα, οπότε θα εξαπατηθούμε είτε από υπερβολική εμπιστοσύνη είτε από υπερβολική δυσπιστία, ανάλογα με το εάν αυτός που γνωρίζει τους άλλους είναι ο ίδιος είτε καλός είτε κακός άνθρωπος.

Η δυνατότητα που έχει ένας άνθρωπος να γνωρίσει στην εντέλεια έναν άλλον με βάση τις πράξεις του, δεν τον εξυπηρετεί παρά μόνο σε σχέση με τον ολιγομελή κύκλο των οικείων του. Αυτός που πρόκειται να κυβερνήσει ένα ολόκληρο έθνος πρέπει να γνωρίζει στον εαυτό του όχι αυτόν ή εκείνον το συγκεκριμένο άνθρωπο, αλλά τον άνθρωπο γενικά. Πράγμα το οποίο, αν και είναι δύσκολο να γίνει, δυσκολότερο από το να μάθει μια γλώσσα ή μια επιστήμη, ωστόσο όταν θα έχω εκθέσει τη δική μου γνώση μεθοδικά και με σαφήνεια, ο μόνος κόπος που θα απομείνει γι'αυτόν δεν θα είναι παρά να εξετάσει αν βρίσκει επίσης τα ίδια και στον εαυτό του. Γιατί, το είδος αυτό θεωρίας δεν επιδέχεται άλλη απόδειξη.

Η έννοια του λόγου, της φρόνησης και της πλάνης. Η κριτική και διαφωτισμένη σκέψη και η ολοκλήρωση του κριτικού ορθοπρακτικού συλλογισμού.

[...] μπορούμε να ορίσουμε (δηλαδή να προσδιορίσουμε) τι είναι αυτό που σημαίνει η λέξη Λόγος, όταν τον συνυπολογίσουμε μεταξύ των δυνάμεων του πνεύματος. Γιατί, ΛΟΓΟΣ με την έννοια αυτή δεν είναι παρά υπολογισμός (δηλαδή πρόσθεση και αφαίρεση) των ακολουθιών των γενικών ονομάτων που συμφωνήθηκαν για τη *σήμανση* και τη *δήλωση* των σκέψεών μας· μιλώ για τη *σήμανσή* τους όταν υπολογίζουμε μόνοι μας και για τη *δήλωσή* τους, όταν παρουσιάζουμε και αποδεικνύουμε τους υπολογισμούς μας σε άλλους ανθρώπους.

Και όπως στην αριθμητική οι μη εξασκημένοι άνθρωποι οπωσδήποτε αλλά και οι ίδιοι οι καθηγητές συχνά σφάλουν και υπολογίζουν λανθασμένα, έτσι και σε κάθε άλλο αντικείμενο λογισμού οι ικανότεροι, οι πλέον προσεκτικοί και ασκημένοι άνθρωποι μπορεί να πλανηθούν και να συνάγαγουν εσφαλμένα συμπεράσματα. Παρόλα αυτά, ο Λόγος ο ίδιος είναι πάντοτε ορθός Λόγος κατά τον ίδιο τρόπο που η αριθμητική είναι ακριβής και αλάνθαστη τέχνη. Κανενός όμως ανθρώπου ο Λόγος, ούτε ο Λόγος οποιουδήποτε αριθμού ανθρώπων, δεν συνιστά τη βεβαιότητα, για τον ίδιο λόγο που ένας λογαριασμός δεν είναι σωστός επειδή τον έχει ομόφωνα εγκρίνει ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων. Συνεπώς, όπως στην περίπτωση της έριδας για έναν λογαριασμό τα μέρη πρέπει με δική τους συγκατάθεση να θέσουν ως ορθό Λόγο το Λόγο κάποιου διαιτητή ή κριτή, στην απόφαση του οποίου θα υποταχθούν, διαφορετικά η έριδα καταλήγει στη βίαιη σύγκρουση ή παραμένει ανεπίλυτη από την έλλειψη φυσικού ορθού Λόγου, έτσι συμβαίνει και στις διαμάχες κάθε είδους [...].

Η χρήση και ο σκοπός του Λόγου δεν είναι η ανεύρεση του αθροίσματος και της αλήθειας μιας η μερικών ακολουθιών που είναι απόμακρες από τους πρώτους ορισμούς και τις συμφωνημένες σημασίες των ονομάτων, αλλά συνίσταται στο να αρχίζουμε από τους ορισμούς και τις σημασίες και να περνάμε από τη μια ακολουθία στην άλλη. Γιατί δεν μπορεί να υπάρξει καμιά βεβαιότητα για το τελικό συμπέρασμα χωρίς τη βεβαιότητα όλων εκείνων των αποφάνσεων και αποφάσεων στις οποίες αυτό θεμελιώθηκε και από τις οποίες παρήχθη λογικά. Όπως ο κύριος του οίκου, ελέγχοντας ένα λογαριασμό, αθροίζει τα συνολικά ποσά των επιμέρους δαπανών σε ένα σύνολο και δεν εξετάζει πώς αθροίστηκε ο κάθε επιμέρους λογαριασμός από εκείνους που του τον δίνουν για έλεγχο, ούτε τι είναι αυτό για το οποίο πληρώνει, δεν ωφελείται περισσότερο από το αν δεχόταν το συνολικό λογαριασμό, εμπιστευόμενος στην ικανότητα όσο και στην εντιμότητα των διαχειριστών, έτσι και στο λογισμό όλων των άλλων πραγμάτων, αυτός που αποδέχεται τα συμπεράσματα από εμπιστοσύνη στην αυθεντία των συγγραφέων και δεν τα συνάγει από τους πρώτους όρους κάθε συλλογισμού (που είναι οι σημασίες των καθορισμένων με τους ορισμούς ονομάτων) ματαιοπονεί και δεν γνωρίζει τίποτα, απλώς πιστεύει.

Η έννοια της επιστήμης και το πρόβλημα της κατασκευής

Φαίνεται από αυτό ότι ο Λόγος δεν γεννιέται μαζί με μας, όπως η αίσθηση και η μνήμη, ούτε αποκτιέται μόνο με την εμπειρία, όπως η φρόνηση, αλλά κατακτιέται με τη φιλοπονία· πρώτον, θέτοντας τις ονομασίες με τον προσήκοντα τρόπο και δεύτερον, προβαίνοντας με ορθή και συστηματική μέθοδο από τα στοιχεία, που είναι οι ονομασίες, σε αποφάνσεις που σχηματίζονται με τη σύνδεση των ονομασιών μεταξύ τους και απο εκεί σε συλλογισμούς, που αποτελούν τις συνδέσεις της μιας απόφασης με την άλλη, ώσπου να φτάσουμε στη γνώση όλων των ακολουθιών των ονομασιών που αφορούν το εξεταζόμενο αντικείμενο. Πρόκειται γι' αυτό που οι άνθρωποι αποκαλούν ΕΠΙΣΤΗΜΗ. Και ενώ η αίσθηση και η μνήμη δεν είναι παρά η γνώση του δεδομένου, που αποτελεί πράγμα παρελθόν και αμετάκλητο, η *επιστήμη* είναι η γνώση των λογικών

ακολουθιών και της εξάρτησης του ενός δεδομένου από το άλλο. Με αυτήν, από εκείνο που μπορούμε να κάνουμε τώρα, γνωρίζουμε πώς να κάνουμε κάτι άλλο ή κάτι παρόμοιο όταν το θελήσουμε μια άλλη φορά. Γιατί, αφού βλέπουμε πώς προκύπτει ένα πράγμα, με ποιες αιτίες και με ποιο τρόπο, όταν παρόμοιες αιτίες περιέλθουν στην εξουσία μας ξέρουμε πώς να τις κάνουμε να παραγάγουν τα ίδια αποτελέσματα.

Η έννοια της ανθρώπινης φύσης και οι αιτίες των συγκρούσεων μεταξύ τους

Η φύση έχει κάνει τους ανθρώπους τόσο ίσους στις δυνάμεις του σώματος και του πνεύματος, ώστε και αν βρεθεί ένας άνθρωπος μερικές φορές έκδηλα δυνατώτερος στο σώμα ή πιο εύστροφος στο πνεύμα από έναν άλλον, η διαφορά μεταξύ τους, όταν συνεκτιμηθούν τα πάντα, δεν είναι τόσο σημαντική ώστε ο ένας να αξιώσει εξ αυτού για τον εαυτό του κάποιο όφελος το οποίο ο άλλος δεν θα μπορεί να αξιώσει εξίσου. Γιατί, ως προς τη δύναμη του σώματος, ο ασθενέστερος έχει αρκετή δύναμη να σκοτώσει τον δυνατώτερο είτε με μυστική μηχανορραφία είτε σε συνασπισμό με άλλους, που διατρέχουν τον ίδιο κίνδυνο με αυτόν.

Και ως προς τις δυνάμεις του πνεύματος [...] βρίσκω ήδη μεγαλύτερη ισότητα μεταξύ των ανθρώπων από την ισότητα στη σωματική δύναμη. Γιατί η φρόνηση δεν είναι παρά εμπειρία, η οποία σε ίσο χρόνο κατανέμεται εξίσου στους ανθρώπους εκείνους οι οποίοι ασχολούνται με τα ίδια πράγματα. Εκείνο που μπορεί ίσως να κάνει απίστευτη σε κάποιον την ισότητα αυτή δεν είναι παρά η ματαιοφροσύνη ως προς τη δική του σοφία, την οποία όλοι σχεδόν οι άνθρωποι νομίζουν ότι έχουν σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άξεστους, δηλαδή από όλους τους ανθρώπους εκτός από τους ίδιους και μερικούς άλλους, τους οποίους αποδέχονται είτε λόγω φήμης είτε επειδή συγχρωτίζονται μαζί τους [...].

Από την ισότητα αυτή ικανοτήτων απορρέει η ισότητα ως προς την ελπίδα για την επίτευξη των σκοπών μας. Και γι' αυτό, αν δυο άνθρωποι επιθυμούν το ίδιο πράγμα, που παρ' όλα αυτά δεν μπορούν να απολαύσουν και οι δύο, γίνονται εχθροί και επιδιώκοντας το σκοπό τους (που είναι πρωταρχικά η αυτοσυντήρησή τους και μερικές φορές μόνον η απόλαυσή τους) επιδιώκουν να καταστρέψουν ή να υποτάξουν ο ένας τον άλλον. Και από αυτό προκύπτει ότι αν ένας εισβολέας δεν έχει τίποτα περισσότερο να φοβηθεί εκτός από τη δύναμη μόνο ενός άλλου ανθρώπου, αυτός που φυτεύει, σπέρνει, χτίζει ή καταλαμβάνει έναν πρόσφορο τόπο διαμονής, ενδεχόμενο είναι να αναμένεται ότι θα έρθουν άλλοι, προετοιμασμένοι και με ενωμένες δυνάμεις για να τον εκδιώξουν και να του αφαιρέσουν όχι μόνο το προϊόν της εργασίας του, αλλά επίσης και τη ζωή του ή την ελευθερία του. Και οι εισβολέας ασφαλώς βρίσκεται με τη σειρά του στον ίδιο κίνδυνο από άλλους.

Και από την αμοιβαία αυτή δυσπιστία δεν υπάρχει κανένας τρόπος περισσότερο λογικός για να διασφαλιστεί ο άνθρωπος από το να προκαταλαμβάνει τους άλλους, δηλαδή, με τη δύναμη ή με τα τεχνάσματα να εξουσιάζει τα πρόσωπα όσων ανθρώπων μπορεί και σε τέτοιο βαθμό ώστε να βεβαιωθεί ότι καμιά άλλη δύναμη δεν είναι αρκετά ισχυρή για να τον θέσει σε κίνδυνο. Και αυτό δεν είναι παραπάνω από εκείνο που απαιτεί η αυτοσυντήρησή του και γενικά είναι επιτρεπτό [...]

Επιπλέον, οι άνθρωποι δεν νιώθουν καμιά απόλαυση (απεναντίας νιώθουν μεγάλη λύπη) από τη συναστροφή του ενός με τον άλλον, εκεί όπου δεν υπάρχει καμιά δύναμη ικανή να επιβληθεί σε όλους. Γιατί, ο κάθε άνθρωπος προσέχει ώστε ο γνώριμός του να τον εκτιμά τόσο όσο και ο ίδιος εκτιμά τον εαυτό του, και σε κάθε ένδειξη περιφρόνησης ή υποτίμησης είναι φυσικό να επιδιώκει, στο βαθμό που έχει την τόλμη (πράγμα που μεταξύ των ανθρώπων, οι οποίοι δεν έχουν καμιά κοινή εξουσία να τους κρατάει σε ηρεμία, είναι αρκετό να τους κάνει να καταστρέψουν ο ένας τον άλλον), να αποσπάσει δια της βίας μεγαλύτερη εκτίμηση από εκείνους που τον περιφρονούν, προκαλώντας τους ζημιά, και από τους άλλους με το παράδειγμα των προηγούμενων.

Ώστε στη φύση του ανθρώπου βρίσκουμε τρεις πρωταρχικές αιτίες διαμάχης. Πρώτον, τον ανταγωνισμό, δεύτερον, τη δυσπιστία, τρίτον, τη δόξα.

Οι συνέπειες της φυσικής κατάστασης του πολέμου όλων εναντίον όλων. Το ζήτημα των λειτουργικών όρων της κοινωνικής αναπαραγωγής.

Εκείνο λοιπόν που είναι επακόλουθο της εμπόλεμης περιόδου, όπου ο κάθε άνθρωπος είναι εχθρός του κάθε ανθρώπου, το ίδιο είναι και επακόλουθο του χρόνου που οι άνθρωποι ζουν χωρίς άλλη ασφάλεια εκτός από εκείνη που τους παρέχει η δύναμη και η επινοητικότητα τους. Στην κατάσταση αυτή δεν υπάρχει χώρος για εργασία (Industry) γιατί το προϊόν της είναι αβέβαιο και συνεπώς ούτε καλλιέργεια της γης, ούτε ναυσιπλοΐα, ούτε γίνεται χρήση των εμπορευμάτων που μπορεί να εισαχθούν δια θαλάσσης, ούτε άνετα οικήματα, ούτε εργαλεία για την κίνηση και τη μετακίνηση εκείνων των αντικειμένων που απαιτούν μεγάλη δύναμη για να μετατοπιστούν, ούτε υπολογισμός του χρόνου, ούτε τέχνες, ούτε γράμματα, ούτε κοινωνία και μόνο το χειρότερο όλων υπάρχει, δηλαδή ο διαρκής φόβος και ο κίνδυνος του βίαιου θανάτου. και η ζωή του ανθρώπου είναι μοναχική, φτωχή, αποκρουστική, θηριώδης και σύντομη.

Μπορεί να φαίνεται παράξενο σ' έναν άνθρωπο που δεν έχει ζυγίσει καλά αυτά τα πράγματα το ότι η φύση χωρίζει με τον τρόπο αυτό τους ανθρώπους και τους καθιστά ικανούς να προσβάλουν και να καταστρέφουν ο ένας τον άλλον. Και είναι επομένως ενδεχόμενο, αφού δεν εμπιστεύεται στο συμπέρασμα αυτό που εξήχθη από τα πάθη, να επιθυμεί ίσως να επιβεβαιώσει τα παραπάνω με την εμπειρία. Ας εξετάσει λοιπόν τον εαυτό του: όταν ταξιδεύει οπλίζεται και επιδιώκει να έχει ισχυρή συνοδεία, όταν πηγαίνει για ύπνο κλειδώνει τις πόρτες του και όταν ακόμη βρίσκεται στο σπίτι του κλειδώνει τις κασέλες του, και όλα αυτά τη στιγμή που γνωρίζει ότι υπάρχουν νόμοι και δημόσιοι αξιωματούχοι, ένοπλοι, για να ανταποδώσουν τα ίσα σε κάθε βλάβη που θα του γίνει. Τι γνώμη έχει για τους συνυπηκόους του όταν ιππεύει ένοπλος, για τους συμπολίτες του όταν κλειδώνει τις πόρτες του, και για τα παιδιά του και τους υπηρέτες του όταν κλειδώνει τις κασέλες του. Δεν κατηγορεί με τις πράξεις του τους ανθρώπους όσο το κάνω εγώ με τις λέξεις μου; Κανείς μας όμως δεν κατηγορεί την ανθρώπινη φύση καθεαυτή. Οι επιθυμίες και τα άλλα ανθρώπινα πάθη δεν αποτελούν καθεαυτά αμαρτήματα. Ούτε περισσότερο και οι πράξεις που προέρχονται από τα πάθη αυτά, όσο οι άνθρωποι δεν γνωρίζουν ένα νόμο να τις απαγορεύει, πράγμα που δεν μπορούν να γνωρίζουν αν δεν γίνουν πρώτα οι νόμοι. Και κανείς νόμος δεν μπορεί να γίνει αν οι άνθρωποι δεν συμφωνήσουν για το πρόσωπο που θα τους κάνει.

Είναι πιθανό να σκεφτεί κανείς ότι ποτέ δεν υπήρξε μια τέτοια εποχή, ούτε μια κατάσταση πολέμου όπως αυτή, και πιστεύω ότι ποτέ δεν ήταν έτσι γενικά σε όλο τον κόσμο, αλλά ότι υπάρχουν πολλά μέρη όπου οι άνθρωποι ζουν έτσι σήμερα. Γιατί οι άγριοι σε πολλά μέρη της Αμερικής, εκτός από την κυβέρνηση των μικρών οικογενειών που η ομόνοιά τους εξαρτάται από το φυσικό πόθο, δεν έχουν καθόλου κυβέρνηση και ζουν ως σήμερα με εκείνο τον θηριώδη τρόπο που είπα προηγουμένως. Οπωσδήποτε, μπορεί κανείς να αντιληφθεί τον τρόπο ζωής των ανθρώπων εκεί όπου δεν θα υπήρχε κοινή εξουσία να φοβούνται, παρατηρώντας την υποβάθμιση της ζωής εκείνων οι οποίοι, έχοντας ζήσει προηγουμένως υπό ειρηνική διακυβέρνηση, βρίσκονται τώρα σε εμφύλιο πόλεμο.

Εισαγωγή των όρων της ειρήνευσης. Οι φυσικοί νόμοι ως θεωρήματα έλλογης συμπεριφοράς

ΦΥΣΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ (Lex naturalis) είναι μια αρχή ή ένας γενικός κανόνας που ανακαλύπτει ο Λόγος και δια του οποίου απαγορεύεται ένας άνθρωπος να πράξει εκείνο που είναι καταστροφικό για τη ζωή του ή να αφαιρέσει τα μέσα για τη διασφάλισή της. Του απαγορεύει επίσης να παραλείψει εκείνο με το οποίο νομίζει ότι θα διασφαλισθεί καλύτερα. Γιατί, παρόλο που όσοι μιλούν για το θέμα αυτό συνηθίζουν να συγχέουν το Jus και τον Lex, το δικαίωμα και το νόμο, ωστόσο αυτά οφείλουν να διακριθούν, επειδή το ΔΙΚΑΙΩΜΑ συνίσταται στην ελευθερία να πράξουμε ή να παραλείψουμε, ενώ ο ΝΟΜΟΣ ορίζει και μας δεσμεύει σε ένα

απ'αυτά. Όστε ο νόμος και το δικαίωμα διαφέρουν όσο και η υποχρέωση από την ελευθερία και η συνύπαρξή τους σε μια και την αυτή σημασία είναι αντίφαση.

Και επειδή η κατάσταση του ανθρώπου (όπως δηλώθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο) είναι μια κατάσταση πολέμου του καθένα εναντίον του καθένα και αφού στην περίπτωση αυτή ο καθένας υπακούει στο Λόγο του, και εφόσον μπορεί να χρησιμοποιήσει οτιδήποτε ενδέχεται να τον βοηθήσει για να προστατεύσει τη ζωή του εναντίον των εχθρών του, έπεται ότι στην κατάσταση αυτή ο κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα στα πάντα, ακόμη και στο σώμα ενός άλλου. Και γι' αυτό, όσο εξακολουθεί να ισχύει το φυσικό αυτό δικαίωμα του κάθε ανθρώπου σε όλα τα πράγματα, κανένας δεν είναι διασφαλισμένος (όσο ισχυρός ή σοφός κι αν είναι) να ζήσει όσο χρόνο επιτρέπει συνήθως η φύση στους ανθρώπους να ζήσουν. Και συνεπώς είναι αρχή ή γενικός κανόνας του Λόγου, *ότι ο κάθε άνθρωπος οφείλει να επιδιώκει την ειρήνη στο μέτρο που έχει την ελπίδα να την αποκτήσει και όταν δεν μπορεί να την αποκτήσει, να έχει τη δυνατότητα να επιδιώκει και να χρησιμοποιεί όλα τα μέσα και τα πλεονεκτήματα του πολέμου.* Το πρώτο τμήμα του κανόνα αυτού περιέχει τον πρώτο και θεμελιώδη φυσικό νόμο, που είναι: *η επιδίωξη και η τήρηση της ειρήνης.* Το δεύτερο τμήμα συνοψίζει το φυσικό δικαίωμα, που είναι: *η υπεράσπιση του εαυτού μας με όσα μέσα αυτό είναι δυνατό.*

Από τον θεμελιώδη αυτό φυσικό νόμο, ο οποίος προστάζει τους ανθρώπους να επιδιώκουν την ειρήνη, συνάγεται ο δεύτερος νόμος, που είναι: *ο άνθρωπος πρέπει να είναι πρόθυμος, όταν και οι άλλοι είναι πρόθυμοι, στο μέτρο που το θεωρεί αναγκαίο για την ειρήνη και την αυτοάμυνά του, να παραιτείται από το δικαίωμά του αυτό σε όλα τα πράγματα, και να μένει ευχαριστημένος με τόση ελευθερία απέναντι στους άλλους, όση θα επέτρεπε και στους άλλους απέναντι στον εαυτό του.* Γιατί όσο κάθε άνθρωπος διατηρεί το δικαίωμα αυτό να κάνει ό,τι του αρέσει, τόσο όλοι οι άνθρωποι βρίσκονται στην κατάσταση του πολέμου.

[...]

Από εκείνον το φυσικό νόμο που μας υποχρεώνει να μεταβιβάσουμε σε έναν άλλον τα δικαιώματά εκείνα που κρατώντας τα εμποδίζουμε την ειρήνη μεταξύ των ανθρώπων, απορρέει ο τρίτος, που είναι ο εξής: *οι άνθρωποι να τηρούν τις συμβάσεις που έχουν συνάψει.* Χωρίς αυτόν οι συμβάσεις είναι μάταιες και δεν αποτελούν παρά κενές λέξεις. Και αφού το δικαίωμα όλων των ανθρώπων σε όλα τα πράγματα παραμένει, εξακολουθούμε να βρισκόμαστε στην κατάσταση του πολέμου.

Αυτός ακριβώς ο φυσικός νόμος αποτελεί την πηγή και την αρχή της ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ. Γιατί, εκεί όπου δεν έχει προηγηθεί η σύναψη συμβάσεως, εκεί δεν έχει μεταβιβασθεί κανένα δικαίωμα και ο κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα στα πάντα και συνεπώς καμιά πράξη δεν μπορεί να είναι άδικη. Όταν όμως έχει συναφθεί μια σύμβαση, η διάρρηξή της συνιστά το *άδικο*. Ο ορισμός της ΑΔΙΚΙΑΣ δεν είναι άλλος από τη *μη εκτέλεση των συμβάσεων* και οτιδήποτε δεν είναι άδικο δεν είναι *δίκαιο*.

IV

Η σύσταση της κυριαρχίας κατά τις χομπσιανές προϋποθέσεις. Πολιτεία, κοινωνικό συμβόλαιο των δρώντων υποκειμένων μεταξύ τους, επιγενομένη νομιμοποιητική συναίνεση.

Η τελική αιτία, η επιδίωξη ή ο σκοπός χάριν του οποίου οι άνθρωποι (που εκ φύσεως αγαπούν την ελευθερία και την εξουσία επί των άλλων) επιβάλλουν πάνω τους τον περιορισμό αυτό με τον οποίο ζουν σε πολιτείες, είναι η πρόνοια για την αυτοσυντήρησή τους και εξ αυτού για μια πιο ευχάριστη ζωή. Για να ξεφύγουν δηλαδή από την άθλια εκείνη κατάσταση του πολέμου, που είναι αναγκαία συνέπεια (όπως εδειξαμε) των φυσικών παθών του ανθρώπου, όσο δεν υπάρχει μια ευδιάκριτη εξουσία να τους προκαλεί δέος και να τους δεσμεύει με το φόβο της τιμωρίας να εκτελούν τις συμβάσεις τους και να τηρούν εκείνους τους φυσικούς νόμους που εκτέθηκαν στο δέκατο τέταρτο και δέκατο πέμπτο κεφάλαιο.

Πράγματι, οι φυσικοί νόμοι (όπως η δικαιοσύνη, η αμεροληψία, η μετριοπάθεια, η συγνώμη και κοντολογίς το *πράττε στους άλλους εκείνο που θα ήθελες να σου κάνουν*) από μόνοι τους, χωρίς τον τρόπο ορισμένης εξουσίας να επιβάλει την τήρησή τους, αντιτίθενται στα φυσικά μας πάθη που μας οδηγούν στη μεροληψία, στην υπεροψία, στην εκδίκηση και τα λοιπά. Οι συμβάσεις δε, χωρίς το ξίφος, δεν είναι παρά λέξεις και δεν έχουν καμιά δύναμη για να διασφαλίσουν τους ανθρώπους. Συνεπώς, παρά τους φυσικούς νόμους (που ο καθένας τους τηρεί μόνο εάν το θέλει και εάν μπορεί να το πράξει με ασφάλεια), αν δεν έχει συσταθεί μια εξουσία ή εάν δεν είναι αρκούντως ισχυρή για την ασφάλειά μας, κάθε άνθρωπος θα μπορεί νόμιμα να στηρίζεται στη δύναμη και την ικανότητα του για να προφυλάσσεται από τους άλλους ανθρώπους [...].

Ούτε η σύμπραξη ενός μικρού αριθμού ανθρώπων είναι εκείνη που παρέχει ασφάλεια, επειδή όταν πρόκειται για μικρούς αριθμούς αρκεί να προστεθούν στη μια ή την άλλη πλευρά λίγοι μόνο για να κάνουν το πλεονέκτημα της δύναμης τόσο μεγάλο ώστε να είναι αρκετό για να φέρει τη νίκη, πράγμα που για το λόγο αυτό ενθαρρύνει την επιδρομή. Το πλήθος που επαρκεί ώστε να μην κινδυνεύει η ασφάλειά μας δεν καθορίζεται από έναν ορισμένο αριθμό, αλλά σε σύγκριση με το μέγεθος του εχθρού που μας φοβίζει. Και τότε μόνο η επάρκεια αυτή διασφαλίζεται όταν η εχθρική υπεροχή δεν είναι τόσο καταφανής και σημαντική ώστε να προκαθορίζει την έκβαση του πολέμου κι έτσι να παρακινεί τον εχθρό να επιχειρήσει τον πόλεμο.

Ακόμη και αν το πλήθος των ανθρώπων είναι το μεγαλύτερο δυνατό, επειδή οι πράξεις τους κατευθύνονται σύμφωνα με τις επιμέρους κρίσεις τους και τις ιδιαίτερες ορέξεις τους, τότε δεν είναι δυνατόν να αναμένουν άμυνα και προστασία ούτε έναντι του κοινού εχθρού ούτε έναντι των αδικιών που ο ένας προκαλεί στον άλλον. Γιατί, αφού βρίσκονται σε σύγκρουση από τις διχογνωμίες τους ως προς τον τρόπο που θα χρησιμοποιήσουν και θα ασκήσουν καλύτερα τη δύναμή τους, δεν βοηθούν αλλά εμποδίζουν ο ένας τον άλλον και με τις αμοιβαίες αντιθέσεις τους μηδενίζουν τη δύναμή τους. Έτσι, είναι εύκολο όχι μόνο να υποταχθούν σε πολύ λιγότετους, που ωστόσο συμφωνούν μεταξύ τους, αλλά επίσης και όταν δεν υπάρχει κοινός εχθρός, να πολεμούν μεταξύ τους για τα επιμέρους συμφέροντά τους. Γιατί, αν μπορούσαμε να υποθέσουμε ένα μεγάλο πλήθος από ανθρώπους που συναινούν να τηρούν τη δικαιοσύνη και τους άλλους φυσικούς νόμους, χωρίς το δέος μιας κοινής για όλους εξουσίας, θα μπορούσαμε εξίσου να υποθέσουμε ότι ολόκληρη η ανθρωπότητα είναι σε θέση να κάνει το ίδιο. Τότε όμως δεν θα υπήρχε, ούτε θα χρειαζόταν να υπάρχει καμιά πολιτική κυβέρνηση ούτε πολιτεία, επειδή θα υπήρχε ειρήνη χωρίς υποταγή.

Προκειμένου οι άνθρωποι να πετύχουν την ασφάλεια εκείνη που επιθυμούν να διαρκέσει για όλη τους ζωή, δεν αρκεί να καθοδηγούνται και να κατευθύνονται από μια μόνο κρίση για περιορισμένο χρόνο, όπως σε μια μάχη ή σε έναν πόλεμο. Γιατί, και αν ακόμη με την ομοψυχία τους αποσπάσουν τη νίκη από τον ξένο εχθρό, ωστόσο στη συνέχεια, είτε όταν δεν θα έχουν κοινό εχθρό είτε όταν ένα μέρος θεωρεί εχθρό εκείνον που το άλλο μέρος θεωρεί φίλο, εξαιτίας της διαφοράς των συμφερόντων τους θα διαλυθούν και θα περιπέσουν εκ νέου στην κατάσταση του πολέμου μεταξύ τους [...].

Ο μόνος τρόπος για να συσταθεί αυτή η κοινή εξουσία ώστε να είναι ικανή να υπερασπίζει τους ανθρώπους από την επιδρομή των ξένων και από τις αδικίες του ενός προς τον άλλον και με τον τρόπο αυτό να τους διασφαλίζει ώστε με τη δική τους εργασία και με τους καρπούς της γης να τρέφονται και να ζουν ευχάριστα, είναι να μεταβιβάσουν όλη τους την εξουσία και τη δύναμη σε έναν άνθρωπο ή σε μια συνέλευση ανθρώπων, ώστε να είναι δυνατή η αναγωγή των θελήσεών τους, μέσω της πλειοψηφίας, σε μια θέληση. Με άλλα λόγια, να ορίσουν έναν άνθρωπο ή μια συνέλευση ανθρώπων να φέρει το πρόσωπό τους και ο καθένας να παραδέχεται και να αναγνωρίζει τον εαυτό του ως αυτουργό (author) όλων όσων εκείνος που φέρει με τον τρόπο αυτό τα πρόσωπά τους θα ενεργήσει ή θα προκαλέσει την ενέργειά τους ως προς εκείνα τα ζητήματα που αφορούν την κοινή ειρήνη και ασφάλεια. Και να υποτάξουν τις θελήσεις, ο καθένας τη δική του θέληση στη θέληση του τελευταίου και τις κρίσεις τους στην κρίση του. Πρόκειται για κάτι περισσότερο από συναίνεση ή συμφωνία. Πρόκειται για την πραγματική ενότητα όλων τους σε ένα και το αυτό πρόσωπο, που δημιουργείται με τη σύμβαση του κάθε ανθρώπου με τον κάθε άνθρωπο, κατά τέτοιο τρόπο ως εάν να έλεγε ο κάθε άνθρωπος προς τον άλλον: *εξουσιοδοτώ και εκχωρώ το δικαίωμα της αυτοκυβέρνησής μου σε αυτόν τον άνθρωπο ή σε αυτήν τη συνέλευση, υπό τον όρο ότι και συ θα εκχωρήσεις το δικαίωμά σου σε αυτόν και θα εξουσιοδοτήσεις όλες του τις πράξεις με τον ίδιο τρόπο.* Μόλις γίνει αυτό, το πλήθος που ενώθηκε με τον τρόπο αυτό σε ένα πρόσωπο αποκαλείται ΠΟΛΙΤΕΙΑ, και στα λατινικά CIVITAS. Πρόκειται για τη γένεση του μεγάλου αυτού ΛΕΒΙΑΘΑΝ ή μάλλον (για να μιλήσουμε περισσότερο ευλαβικά) για εκείνον το θνητό Θεό, στον οποίο οφείλουμε, μετά από τον αθάνατο Θεό, την ειρήνη και την προστασία μας. Πράγματι, με την εξουσιοδότηση αυτή που του έδωσαν οι επιμέρους άνθρωποι στο πλαίσιο της πολιτείας, έχει μεταβιβαστεί σε αυτόν η χρήση τόσο μεγάλης εξουσίας και δύναμης, ώστε με τον τρόπο που αυτή προκαλεί να είναι ικανός να συντάσσει τις θελήσεις όλων τους προς την κατεύθυνση της ειρήνης στο εσωτερικό και προς την κατεύθυνση της συνεργασίας τους εναντίον των εχθρών τους στο εξωτερικό. Και σε αυτόν συνίσταται η ουσία της πολιτείας, η οποία (για να την ορίσουμε) είναι *ένα πρόσωπο, στις πράξεις του οποίου ένα μεγάλο πλήθος ατόμων, με τις αμοιβαίες συμβάσεις του ενός με το άλλο, έχουν γίνει, το καθένα, αυτουργοί με σκοπό να μπορεί αυτό να χρησιμοποιεί τη δύναμη και τα μέσα όλων τους κατά τρόπο που θα θεωρήσει πρόσφορο για την ειρήνη και την κοινή ασφάλειά τους.*

Αυτός που φέρει το πρόσωπο αυτό αποκαλείται ΚΥΡΙΑΡΧΟΣ και λέγεται ότι έχει την *κυρίαρχη εξουσία* και κάθε άλλος εκτός απ' αυτόν, ΥΠΗΚΟΟΣ του.

Η κυρίαρχη αυτή εξουσία είναι δυνατόν να αποκτηθεί με δυο τρόπους. Ο ένας, με τη φυσική βία, όπως στην περίπτωση που ένας άνθρωπος υποχρεώνει τα παιδιά του να υποταχθούν μαζί με τα παιδιά τους στην εξουσία του, γιατί αν αρνηθούν είναι ικανός να τα καταστρέψει, ή όταν υποχρεώνει με πόλεμο τους εχθρούς του να υποταχθούν στη θέλησή του και υπό τον όρο αυτό να τους χαρίσει τη ζωή τους. Ο άλλος τρόπος είναι όταν οι άνθρωποι συμφωνούν να υποταχθούν με τη θέλησή τους σε έναν άνθρωπο ή σε μια συνέλευση ανθρώπων με την πεποίθηση ότι θα τους προστατεύσει από τους άλλους. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση είναι δυνατόν να μιλήσουμε για πολιτική κοινότητα ή για *πολιτεία εκ συστάσεως* και στην πρώτη περίπτωση για *πολιτεία με κατάκτηση*. Πρώτα όμως θα μιλήσω για την πολιτεία εκ συστάσεως.

Το κανονιστικό περιεχόμενο των θεμελιωδών προϋποθέσεων στη θεωρία του J. Locke. Στράτευση του παραδοσιακού επιχειρήματος στις δεσμευτικές προϋποθέσεις της ορθολογικής πολιτικής θεωρίας. Ιδιοποίηση και ιδιοκτησία ως κοινωνικές πράξεις. Οι λειτουργικοί όροι της κοινωνικής αναπαραγωγής: όριο της φθοράς και όριο της επαρκείας.

4. Προκειμένου να κατανοήσουμε την πολιτική εξουσία ορθά και να τη συναγάγουμε από τις απαρχές της πρέπει να εξετάσουμε την κατάσταση στην οποία βρίσκονται εκ φύσεως όλοι οι άνθρωποι. Πρόκειται για μια κατάσταση πλήρους ελευθερίας στο να ορίζουν τις πράξεις τους και να διαθέτουν τις κτήσεις τους και τα πρόσωπά τους κατά τον τρόπο που αυτοί θεωρούν προσηκόντα, στα όρια του φυσικού νόμου και χωρίς να ζητούν την άδεια ούτε να εξαρτώνται από τη θέληση κανενός άλλου ανθρώπου.

Πρόκειται επίσης για μια κατάσταση ισότητας, στην οποία κάθε εξουσία και δικαιοδοσία είναι αμοιβαίες, χωρίς κανείς να έχει περισσότερη από τον άλλον. Αφού τίποτα δεν είναι σαφέστερο από το ότι τα πλάσματα του ίδιου είδους και αξίας (rank), που γεννήθηκαν για να απολαμβάνουν αδιακρίτως τα ίδια πλεονεκτήματα της φύσης και να ασκούν τις ίδιες δυνάμεις (faculties), πρέπει επίσης να είναι ίσα μεταξύ τους, χωρίς υποταγή ούτε υποτέλεια, εκτός και αν ο κύριός τους και άρχων όλων θέσει, με σαφή δήλωση της θέλησής του, κάποιον υπεράνω των άλλων και μεταβιβάσει σε αυτόν, με σαφή και πρόδηλη εντολή, το αδιαμφισβήτητο δικαίωμα της εξουσίας κυρίου (dominion) και της κυριαρχίας.

6. Μολονότι όμως πρόκειται για μια κατάσταση ελευθερίας, ωστόσο δεν αποτελεί κατάσταση ασυδοσίας. [...] Η φυσική κατάσταση διέπεται από ένα φυσικό νόμο, ο οποίος δημιουργεί υποχρεώσεις στους πάντες και ο Λόγος, δηλαδή ο νόμος αυτός, διδάσκει σε όλους τους ανθρώπους, εφόσον θα τον συμβουλευτούν, ότι αφού όλοι είναι ίσοι και ανεξάρτητοι, κανείς δεν πρέπει να βλάπτει τη ζωή, την ελευθερία, την υγεία και τις κτήσεις των άλλων. Πράγματι, αφού οι άνθρωποι είναι όλοι το τεχνούργημα (workmanship) ενός παντοδύναμου και πάνσοφου δημιουργού, και καθόσον είναι όλοι υπηρέτες ενός κυρίαρχου άρχοντα, που ήρθαν στον κόσμο με προσταγή του και χάριν των σκοπών του, είναι κτήμα εκείνου του οποίου αποτελούν τεχνούργημα, δημιουργημένο για να διαρκέσει όσο επιθυμεί αυτός και κανένας άλλος. Δεδομένου δε ότι είμαστε προικισμένοι με τις ίδιες δυνάμεις και μοιραζόμαστε τα πάντα σε μια φυσική κοινότητα, δεν είναι δυνατόν να υποτεθεί ότι υπάρχουν μεταξύ μας σχέσεις υποταγής που να μας επιτρέπουν να καταστρέφουμε ο ένας τον άλλον ως εάν να είχαμε δημιουργηθεί για να χρησιμοποιούμε ο ένας τον άλλον, όπως τα κατώτερα πλάσματα έχουν δημιουργηθεί για δική μας χρήση. Όπως ο καθένας είναι υποχρεωμένος να αυτοσυντηρείται και να μην εγκαταλείπει εκούσια τη θέση (station) του, έτσι, για τον ίδιο λόγο, όταν η αυτοσυντήρησή του δεν διακυβεύεται οφείλει, κατά το μέτρο των δυνατοτήτων του, να προστατεύει και τους υπόλοιπους ανθρώπους και δεν μπορεί, εκτός κι αν πρόκειται να αποδόσει δικαιοσύνη σε έναν παραβάτη, να αφαιρεί ούτε να καταστρέφει τη ζωή και εκείνα που αποσκοπούν στη διασφάλισή της, όπως είναι η ελευθερία, η υγεία, η σωματική ακεραιότητα και τα αγαθά των άλλων.

16. Η κατάσταση του πολέμου είναι μια κατάσταση εχθρότητας και καταστροφής. Συνεπώς, εκείνος που δηλώνει με λόγια ή με πράξεις, όχι μιαν εμπάθη και βεβιασμένη, αλλά μια νηφάλια και ξεκάθαρη πρόθεση εναντίον της ζωής ενός άλλου ανθρώπου, τίθεται σε κατάσταση πολέμου με αυτόν, εναντίον του οποίου έχει δηλώσει την πρόθεση αυτή, και έτσι παραδίδει στον άλλον την εξουσία να αφαιρέσει τη ζωή του, είτε ο ίδιος είτε οποιοσδήποτε άλλος τον συντρέξει στην υπεράσπιση του εαυτού του και συνταχθεί μαζί του στη διαμάχη, καθόσον είναι εύλογο και δίκαιο να έχω το δικαίωμα να καταστρέψω οτιδήποτε απειλεί να με καταστρέψει [...]

17. [...] Η απελευθέρωσή μου από τη δύναμη αυτή αποτελεί τη μόνη εγγύηση της αυτοσυντήρησής μου. Συνάμα, ο Λόγος με προστάζει να θεωρήσω εχθρό της αυτοσυντήρησής μου αυτόν που θα μου αφαιρούσε εκείνη την *ελευθερία* η οποία αποτελεί φραγμό σε αυτήν τη δύναμη. Όστε, εκείνος που *επιχειρεί να με υποδουλώσει* τίθεται με τον τρόπο αυτό σε κατάσταση πολέμου μαζί μου. Αυτός που στη φυσική κατάσταση θα *αφαιρούσε την ελευθερία*, η οποία στην κατάσταση αυτή ανήκει σε όλους, πρέπει κατ' ανάγκη να υποτεθεί ότι έχει την πρόθεση να αφαιρέσει καθετί άλλο, δεδομένου ότι η *ελευθερία* αυτή αποτελεί το θεμέλιο όλων των άλλων. Κατά τον ίδιο τρόπο, εκείνος που στην κοινωνική κατάσταση θα αφαιρούσε την *ελευθερία* που προσιδιάζει στα μέλη της κοινωνίας ή της πολιτείας αυτής, πρέπει να υποτεθεί ότι προτίθεται να αφαιρέσει απ' αυτά καθετί άλλο και συνεπώς να θεωρηθεί ότι βρίσκεται σε *κατάσταση πολέμου* με αυτά.

18. Είναι συνεπώς νόμιμο για έναν άνθρωπο να *σκοτώσει έναν κλέφτη*, ο οποίος δεν τον έχει ούτε κατ' ελάχιστο βλάψει ούτε έχει εκφράσει καμιά πρόθεση εναντίον της ζωής του, εκτός από το να τον θέσει με τη χρήση βίας υπό την εξουσία του για να του αποσπάσει τα χρήματά του ή οτιδήποτε άλλο θελήσει απ' αυτόν. Γιατί, αφού χρησιμοποιεί βία, ενώ δεν έχει δικαίωμα, προκειμένου να με κατεξουσιάσει, οποιοδήποτε και αν είναι το πρόσχημά του, έχω κάθε λόγο να υποθέσω ότι αυτός που θα *αφαιρούσε την ελευθερία μου* θα μου αφαιρούσε, όταν θα με είχε υπό την εξουσία του, και καθετί άλλο. Επομένως, είναι νόμιμο για μένα να τον μεταχειριστώ σαν κάποιον που έχει *τεθεί σε κατάσταση πολέμου μαζί μου*, δηλαδή, αν μπορώ, να τον σκοτώσω. Γιατί αυτός που αρχίζει πρώτος την κατάσταση του πολέμου και είναι σ' αυτήν ο *επιτιθέμενος*, δίκαια εκτίθεται στον κίνδυνο αυτό.

19. [...] Η *έλλειψη ενός κοινού δικαστή με δικαιοδοσία να κρίνει, θέτει όλους τους ανθρώπους στη φυσική κατάσταση*. Η *άδικη βία εναντίον ενός ανθρώπου δημιουργεί την κατάσταση του πολέμου*, τόσο εκεί που υπάρχει όσο και εκεί που δεν υπάρχει κοινός δικαστής.

25. Είτε εξετάσουμε το φυσικό Λόγο που μας λέει ότι οι άνθρωποι έχουν από τη γέννησή τους το δικαίωμα στην αυτοσυντήρησή τους και κατά συνέπεια στην τροφή και το ποτό, καθώς επίσης και σε ορισμένα άλλα πράγματα όπως εκείνα που η φύση παρέχει για την επιβίωσή τους είτε την αποκάλυψη που μας ιστορεί τον τρόπο που ο Θεός παραχώρησε τον κόσμο στον *Αδάμ* και στο *Νάε* και στους γιούς τους, είναι πασιδηλό ότι ο Θεός - όπως αναφέρει ο βασιλιάς *Δαυίδ* (Ψαλμοί, 113, 24): *τήν δέ γῆν ἔδωκε τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων* - έδωσε τον κόσμο στους ανθρώπους από κοινού. [...] Θα προσπαθήσω να δείξω με ποιο τρόπο οι άνθρωποι κατόρθωσαν να αποκτήσουν *ιδιοκτησία* σε πολλά από εκείνα τα μέρη που ο Θεός έδωσε στους ανθρώπους από κοινού και αυτό χωρίς καμιά ρητή συμφωνία μεταξύ τους.

27. Οτιδήποτε λοιπόν ο άνθρωπος αποσπά από την κατάσταση στην οποία η φύση το έχει διαθέσει και αφήσει, αναμειγνύοντας με αυτό την *εργασία* του και προσθέτοντας σε αυτό κάτι που είναι δικό του, το καθιστά με τον τρόπο αυτό *ιδιοκτησία* του. Αφού αυτός το αποσπά από την κατάσταση της κοινής χρήσης που το έθεσε η φύση, κάτι έχει προστεθεί σε αυτό με την εργασία του, που αποκλείει το κοινό δικαίωμα των άλλων ανθρώπων. Δεδομένου ότι η *εργασία* αυτή αποτελεί την αδιαμφισβήτητη ιδιοκτησία αυτού που εργάστηκε, κανείς άλλος εκτός από τον ίδιο δεν μπορεί να έχει δικαίωμα σε εκείνο στο οποίο πρόσθεσε την εργασία του, τουλάχιστον εκεί όπου τα πράγματα που έχουν οι άνθρωποι από κοινού με τους άλλους είναι διαθέσιμα σε αρκετή ποσότητα και σε εξίσου καλή ποιότητα.

31. Όσα μπορεί κανείς να χρησιμοποιήσει προκειμένου να έχει ωφέλεια για τη ζωή του πριν φτάσουν στο σημείο να φθαρούν, τόσα μπορεί να ιδιοποιηθεί με την εργασία του. Οτιδήποτε είναι πέρα από αυτό υπερβαίνει το μερίδιό του και ανήκει στους άλλους. Τίποτε δεν δημιουργήθηκε από το Θεό για να το φθείρει και να το καταστρέψει ο άνθρωπος. Έτσι, αν λάβουμε υπόψη την αφθονία των φυσικών πόρων που υπήρχε ανέκαθεν στον κόσμο και τους ολιγάριθμους καταναλωτές, σε συνδυασμό με τη μικρή ποσότητα των πόρων

αυτών στην οποία η εργατικότητα (industry) ενός ανθρώπου θα μπορούσε η ίδια να επεκταθεί και να αυξηθεί σε βάρος των άλλων, ειδικότερα μέσα στα όρια που έθεσε ο Λόγος ως προς το τι θα μπορούσε ο άνθρωπος να χρησιμοποιεί με προσήκοντα τρόπο, τότε θα απέμενε ελάχιστος χώρος για αντιδικίες και διαμάχες ως προς την ιδιοκτησία που καθιερώνεται με τον τρόπο αυτό.

Ατομική ιδιοκτησία και περιφράξεις. Έννοια του καταμερισμού της εργασίας. Η εισαγωγή του χρήματος. Σύσταση και σκοποί της πολιτικής κοινωνίας.

28. Αυτός που τρέφεται με τα βελανίδια που μάζεψε κάτω από τη βελανιδιά ή με τα μήλα που μάζεψε από τις μηλιές στο δάσος, τα έχει ασφαλώς ιδιοποιηθεί για τον εαυτό του. Κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι η τροφή είναι δική του. Ρωτώ λοιπόν: πότε έγιναν δικά του; Όταν τα χώνεψε ή όταν τα έφαγε ή όταν τα έβρασε ή όταν τα έφερε στην κατοικία του ή όταν τα μάζεψε; Είναι δε φανερό ότι αν δεν έγιναν δικά του εκ του γεγονότος ότι τα μάζεψε πρώτος, τίποτε άλλο δεν θα μπορούσε να τα κάνει δικά του. Η *εργασία* αυτή είναι εκείνη που τα ξεχωρίζει από τα κοινά. Αυτή πρόσθεσε σε αυτά κάτι περισσότερο από εκείνο που έχει προσφέρει η φύση, η κοινή μητέρα όλων· και έτσι έγιναν ιδιαίτερο (private) δικαίωμά του. [...] Και η απόσπαση του ενός ή του άλλου τμήματος δεν εξαρτάται από τη ρητή συναίνεση όλων των μελών της κοινότητας (commoners). Έτσι, το γρασίδι που έχει βοσκήσει το άλογό μου, το χορτάρι που έχει κόψει ο υπηρέτης μου και το μετάλλευμα που ανέσκαψα σε ένα μέρος, όπου έχω κοινά με άλλους δικαιώματα, γίνονται δικά μου χωρίς την εκχώρηση ούτε τη συναίνεση κανενός. Η δική μου *εργασία*, αποσπώντας τα από την κοινή κατάσταση στην οποία βρίσκονταν, έχει *παγιώσει* την ιδιοκτησία μου σε αυτά.

32. Εφόσον όμως το *πρωταρχικό περιεχόμενο της ιδιοκτησίας* δεν είναι τώρα πλέον οι καρποί της γης και τα ζώα που ζουν σε αυτήν, αλλά η *ίδια η γη* ως αυτή που περιλαμβάνει και φέρει όλα τα άλλα, νομίζω πως είναι σαφές ότι η ιδιοκτησία στη γη αποκτάται με τον ίδιο όπως και στα προηγούμενα τρόπο. Όση γη οργώνει, φυτεύει, βελτιώνει, καλλιεργεί και μπορεί να χρησιμοποιήσει το προϊόν της ένας άνθρωπος, τόση είναι *ιδιοκτησία* του. Αυτός με την εργασία του, σαν να λέμε, την περιφράζει (inclose) από την κοινοτική. Και δεν καθίσταται άκυρο το δικαίωμά του αν πούμε ότι όλοι έχουν ίσα δικαιώματα (title) σε αυτήν και ότι συνεπώς δεν μπορεί να την ιδιοποιηθεί ούτε να την περιφράξει χωρίς τη συναίνεση όλων των άλλων μελών της κοινότητας, όλων των ανθρώπων. Όταν ο Θεός έδωσε τον κόσμο σε όλους τους ανθρώπους από κοινού, πρόσταξε επίσης τον άνθρωπο να εργάζεται· συνάμα, η ένδεια της κατάστασής του επέβαλε σε αυτόν να εργάζεται.

36. Το μέτρο της ιδιοκτησίας η φύση το έχει ορθά καθορίσει με βάση την έκταση της ανθρώπινης *εργασίας και την άνεση της ζωής*. Κανενός ανθρώπου η εργασία δεν θα μπορούσε να κατακυριεύσει ή να ιδιοποιηθεί τα πάντα· ούτε θα μπορούσε ο άνθρωπος να καταναλώνει για την απόλαυσή του περισσότερα από ένα μικρό μέρος, έτσι ώστε θα ήταν αδύνατο στον καθένα να προσβάλει με τον τρόπο αυτό το δικαίωμα ενός άλλου ή να αποκτήσει ο ίδιος ιδιοκτησία σε βάρος του γείτονά του, ο οποίος θα είχε ακόμη τη δυνατότητα να αποκτήσει μίαν εξίσου καλή και μεγάλη περιουσία (αφού πρώτα ο άλλος είχε πάρει τη δική του) όπως και πριν γίνει η ιδιοποίηση. Το μέτρο αυτό περιόριζε πράγματι τις *κτήσεις* των ανθρώπων σε μια μέση αναλογία, η οποία ήταν τόση ώστε οι άνθρωποι θα μπορούσαν να ιδιοποιούνται χωρίς να αδικούν κανένα [...]

36. [...] τολμώ όμως να υποστηρίξω ευθαρσώς ότι ο ίδιος *κανόνας της ιδιοκτησίας*, δηλαδή ότι ο κάθε άνθρωπος πρέπει να έχει μόνον όσα θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει, θα εξακολουθούσε να ισχύει στον κόσμο χωρίς να δυσχεραίνει κανέναν μια και υπάρχει αρκετή γη στον κόσμο για να ικανοποιήσει τις ανάγκες διπλάσιου αριθμού κατοίκων, αν η *επινόηση του χρήματος* και η υπόρρητη συμφωνία των ανθρώπων να του δώσουν αξία δεν εισήγαγε (με τη συναίνεσή τους) τις μεγαλύτερες κτήσεις μαζί με το δικαίωμα σε αυτές· πώς έγινε αυτό προτίθεται αμέσως να δείξω διεξοδικά.

40. Και ούτε είναι τόσο παράξενο, όπως ίσως φανεί πριν από επισταμένο στοχασμό, ότι η *ιδιοκτησία της εργασίας* είναι δυνατόν να ανατρέψει την κοινή κατοχή της γης. Γιατί, είναι ακριβώς η *εργασία που προσδι-*

αρίζει τη διαφορά της αξίας στα πράγματα· ως προς αυτό ο καθένας ας υπολογίσει ποια είναι η διαφορά ανάμεσα σε ένα στρέμμα γης φυτεμένης με καπνό ή ζαχαροκάλαμο και σπαρμένης με σιτάρι ή καλαμπόκι και σε ένα στρέμμα της ίδιας γης που κατέχεται από κοινού χωρίς καλλιέργεια και φροντίδα, και θα διαπιστώσει ότι η βελτίωση που επιφέρει η εργασία αποτελεί το μέγιστο τμήμα της αξίας της [...].

43. [...] Η εργασία λοιπόν είναι εκείνη που προσδίδει στη γη το μέγιστο της αξίας της· χωρίς την εργασία η γη δεν θα άξιζε τίποτα· σε αυτήν ακριβώς χρωστάμε το μεγαλύτερο μέρος των χρησίμων προϊόντων της γης· γιατί, εκείνο που καθορίζει τη διαφορά της αξίας ανάμεσα στο άχυρο, στο πίτουρο και στο ψωμί που παράγει ένα στρέμμα σιταριού από το προϊόν ενός στρέμματος εξίσου καλής γης που βρίσκεται χέρσα, προέρχεται εξ ολοκλήρου από την εργασία. Γιατί δεν είναι μόνον οι κόποι του ζευγίτη, ο μόχθος του θεριστή και του αλωνιστή και ο ιδρώτας του αρτοποιού που πρέπει να υπολογιστούν στο ψωμί που τρώμε Η εργασία εκείνων που ημέρωσαν και έξεψαν τα βόδια, που ανέσκαψαν τις πέτρες και σφυρηλάτησαν το σίδηρο, που σώριασαν και επεξεργάστηκαν τη ξυλεία που χρησίμευσε για τό αλέτρι, το μύλο, το φούρνο και για κάθε άλλο σύνεργο, που είναι σε μεγάλο αριθμό αναγκαία προκειμένου ο καρπός αυτός από σπόρος για σπορά να γίνει ψωμί - όλα αυτά πρέπει να χρεωθούν στο λογαριασμό της εργασίας και να εκληφθούν ως αποτέλεσμα της [...]. Θα αποτελούσαν παράξενο κατάλογο τα πράγματα που η εργατικότητα πορίστηκε και χρησιμοποιήσε για κάθε καρβέλι ψωμί πριν αυτό φτάσει στη χρήση μας αν κατορθώναμε να τα καταμετρήσουμε: σίδηρο, ξύλο, βυρσοδεψικός φλοιός, ξυλεία, πέτρα, τούβλα, κάρβουνα, ασβέστης, ύφασμα, χρωστικές ουσίες, κατράμι, πίσσα, ιστία, σχοινιά και όλα τα υλικά που χρησιμοποιούνται στο πλοίο που έφερε όσα εμπορεύματα χρησιμοποίησαν οι εργάτες σε κάποια φάση της εργασίας τους· όλα αυτά θα ήταν σχεδόν αδύνατο, τουλάχιστον ιδιαίτερα σχοινοτενές και χρονοβόρο, να καταγραφούν.

95. Εφόσον, όπως έχει ειπωθεί, όλοι οι άνθρωποι είναι εκ φύσεως ελεύθεροι, ίσοι και ανεξάρτητοι, κανείς δεν είναι δυνατόν να τεθεί έξω από την κατάσταση αυτή και να υποταχθεί στην πολιτική εξουσία κάποιου χωρίς τη συναίνεσή του. Ο μόνος τρόπος για να απεκδυθεί κανείς τη φυσική του ελευθερία και να αποδεχθεί τις δεσμεύσεις της πολιτικής κοινωνίας είναι να συμφωνήσει με άλλους ανθρώπους να συνενωθούν και να συγκροτήσουν μια κοινότητα προκειμένου να ζουν όλοι μαζί με άνεση, ασφάλεια και ειρήνη μεταξύ τους, εξασφαλίζοντας την απόλαυση των κτήσεών τους και μεγαλύτερη ασφάλεια έναντι εκείνων που δεν ανήκουν στην κοινότητα αυτή [...].

124. Ο μεγάλος και πρωταρχικός σκοπός, λοιπόν, χάριν του οποίου οι άνθρωποι συγκροτούν ενωμένοι πολιτείες και τίθενται υπό κυβέρνηση είναι η διασφάλιση της ιδιοκτησίας τους. Ως προς το σκοπό αυτό, η φυσική κατάσταση χαρακτηρίζεται από πολλές ελλείψεις.

Πρώτον, δεν υπάρχει ένα θεσμοθετημένο, εδραιωμένο και γνωστό δίκαιο, το οποίο να θεωρείται και να αναγνωρίζεται με κοινή συναίνεση ως το κριτήριο του ορθού και του σφαλούς και ως το κοινό μέτρο που κρίνει κάθε αντιδικία μεταξύ των ανθρώπων. Διότι, αν και ο φυσικός νόμος είναι σαφής και κατανοητός από όλα τα έλλογα πλάσματα, ωστόσο οι άνθρωποι, καθόσον επηρεάζονται από το συμφέρον τους και είναι αμαθείς ως προς αυτόν επειδή δεν τον μελετούν, έχουν την τάση να μην τον αναγνωρίζουν ως δεσμευτικό νόμο όταν εφαρμόζεται στις ιδιαίτερες περιπτώσεις τους.

125. Δεύτερον, στη φυσική κατάσταση δεν υπάρχει ένας γνωστός και αμερόληπτος δικαστής με αρμοδιότητα να κρίνει κάθε διαφορά σύμφωνα με το θεσμοθετημένο δίκαιο. Διότι, εφόσον ο καθένας είναι στην κατάσταση αυτή ο κριτής και ο εκτελεστής του φυσικού νόμου, και αφού οι άνθρωποι μεροληπτούν υπέρ του εαυτού τους, το πάθος και η εκδίκηση τείνουν να τους οδηγούν, και μάλιστα με μεγάλη ένταση, σε υπερβολικές ακρότητες στις υποθέσεις τους. Όπως επίσης η αμέλεια και η αδιαφορία τείνουν να τους κάνουν ιδιαίτερα αμελείς απέναντι στους άλλους ανθρώπους.

126. *Τρίτον*, στη φυσική κατάσταση συχνά δεν υπάρχει μια *εξουσία* για να στηρίξει και να επιβάλει την ποι-
νή όταν αυτή είναι δίκαιη και να φροντίσει για την *εκτέλεσή* της. Αυτοί που εθίγησαν από μίαν αδικία σπά-
νια δεν θα καταφύγουν στη βία, όταν τους δοθεί κατάλληλη ευκαιρία, για να επανορθώσουν την αδικία που
τους έγινε. Η αντίσταση όμως αυτή καθιστά συχνά την τιμωρία επικίνδυνη και καταστροφική σε εκείνους
που την επιχειρούν.

VII

Οι κανονιστικές προϋποθέσεις της θεωρία του Rousseau

Οι κανονιστικές προϋποθέσεις της θεωρία του Rousseau. Το θεμελιώδες πρόβλημα του ρουσωϊκού κοινωνικού συμβολαίου. Το δίκαιο του ισχυροτέρου. Πολιτική κατάσταση και ανθρωποποίηση. Κυριαρχία, γενική θέληση, θέληση όλων.

1. Προτίθεμαι να ερευνήσω αν στην πολιτική κοινωνία (*ordre civil*) μπορεί να υπάρξει ένας κανόνας δίκαιης και ασφαλούς διακυβέρνησης, εκλαμβάνοντας τους ανθρώπους όπως είναι και τους νόμους όπως μπορούν να γίνουν. Στην έρευνα αυτή θα προσπαθήσω επιπλέον να συνδέσω πάντοτε εκείνο που επιτρέπει το δίκαιο με εκείνο που ορίζει το συμφέρον, ώστε να μην υφίσταται καμιά διάσταση ανάμεσα στη δικαιοσύνη και την ωφελιμότητα.
2. Ο άνθρωπος γεννήθηκε ελεύθερος αλλά παντού είναι στις αλυσίδες. Και εκείνος που πιστεύει ότι είναι κύριος άλλων είναι ο ίδιος περισσότερο σκλάβος από αυτούς. Πώς έγινε η μεταβολή αυτή; Δεν το γνωρίζω. Τι είναι εκείνο που την καθιστά νόμιμη; Νομίζω πως μπορώ να απαντήσω στο ερώτημα αυτό. Αν δεν εξέταξα παρά μόνο τη δύναμη και τις συνέπειές της, θα έλεγα: «Στο μέτρο που ένας λαός είναι αναγκασμένος να υπακούει, και υπακούει, πράττει καλώς. Αλλά στο μέτρο που μπορεί να αποτινάξει το ζυγό, και τον αποτινάξει, πράττει καλύτερα. Γιατί, αφού ανακτά την ελευθερία του με το ίδιο δικαίωμα που του την απέσπασαν, είτε είναι δίκαιο να την ανακτήσει είτε ήταν εντελώς άδικο που του την απέσπασαν». Η κοινωνική ευταξία όμως είναι ιερό δικαίωμα, στο οποίο θεμελιώνονται όλα τα άλλα δικαιώματα. Και καθώς το δικαίωμα αυτό δεν προέρχεται από τη φύση, θεμελιώνεται επομένως σε συμβάσεις. Το ζητούμενο συνίσταται στο ποιες είναι αυτές οι συμβάσεις. Πριν όμως προχωρήσω οφείλω να υποστηρίξω όσα είπα μέχρι εδώ.
3. Ο ισχυρότερος δεν μένει ποτέ αρκετά ισχυρός ώστε να είναι πάντοτε ο κύριος αν δεν μετασηματίσει τη δύναμή του σε δίκαιο και την υπακοή σε καθήκον. Από εδώ προέρχεται το δίκαιο του ισχυροτέρου. Δίκαιο που φαινομενικά εκλαμβάνεται ως τέτοιο ειρωνικά, αλλά που στην πραγματικότητα έχει τεθεί ως αρχή. Αλλά δεν θα μας εξηγήσει ποτέ κανείς αυτή τη λέξη; Η ισχύς είναι μια δύναμη φυσική. Δεν βλέπω καθόλου ποια ηθικότητα είναι δυνατόν να προκύψει από τα αποτελέσματά της. Η υποταγή στη δύναμη είναι μια πράξη ανάγκης και όχι θέλησης. Το πολύ-πολύ μια πράξη φρόνησης. Με ποια έννοια θα μπορούσε αυτή να είναι καθήκον; Καταλήγουμε επομένως ότι η δύναμη δεν δημιουργεί δίκαιο και ότι δεν είναι κανείς υποχρεωμένος να υπακούει παρά μόνο στις νόμιμες δυνάμεις. Έτσι, το αρχικό μου ερώτημα παραμένει αναπάντητο.
4. Υποθέτω ότι οι άνθρωποι έφτασαν στο σημείο εκείνο, στο οποίο τα εμπόδια ως προς τη συντήρησή τους στη φυσική κατάσταση υπερσχύουν με την αντίστασή τους των δυνάμεων που μπορεί να χρησιμοποιήσει το κάθε άτομο για να διατηρηθεί στην κατάσταση αυτή. Ως εκ τούτου, η πρωτόγονη τούτη κατάσταση δεν μπορεί πλέον να διαρκέσει και το ανθρώπινο είδος θα αφανιζόταν αν δεν άλλαζε τον τρόπο ύπαρξής του. Αφού οι άνθρωποι δεν μπορούν να δημιουργήσουν νέες δυνάμεις αλλά μόνο να συνενώσουν και να θέσουν υπό έλεγχο τις υπάρχουσες, δεν έχουν πλέον άλλο μέσο για να συντηρηθούν παρά να συγκροτήσουν σε ένωση ένα σύνολο δυνάμεων, ικανό να υπερνικά κάθε αντίσταση, να θέτει σε λειτουργία τις δυνάμεις αυτές με ένα και μόνο κίνητρο και να τις ενεργοποιεί αρμονικά. Το σύνολο αυτό των δυνάμεων δεν μπορεί να δημιουργηθεί παρά μόνο με τη συνδρομή πολλών: αλλά αφού η δύναμη και η ελευθερία κάθε ανθρώπου είναι τα πρωταρχικά όργανα της συντήρησής του, πώς θα τα δεσμεύσει χωρίς να βλάψει τον εαυτό του και χωρίς να παρα-

μελήσει τη φροντίδα που του οφείλει; Η δυσκολία αυτή που τίθεται εκ νέου στο θέμα μου, μπορεί να διατυπωθεί με τους ακόλουθους όρους: «Να βρεθεί μια μορφή ένωσης που θα υπερασπίζει και θα προστατεύει με όλη την κοινή δύναμη το πρόσωπο και τις κτήσεις του κάθε μέλους και με την οποία ο καθένας, αν και ενωμένος με τους άλλους, δεν θα υπακούει παρά μόνο στον εαυτό του και θα είναι εξίσου ελεύθερος όπως και προηγουμένως». Αυτό είναι το θεμελιώδες πρόβλημα στο οποίο και δίνει λύση το κοινωνικό συμβόλαιο.

5. Οι όροι του συμβολαίου αυτού είναι έτσι προσδιορισμένοι από τη φύση της πράξης, ώστε και η παραμικρή τροποποίηση θα τους καθιστούσε άσκοπους και άκυρους και κατά τρόπο ώστε, αν και μπορεί να μη διατυπώθηκαν ποτέ ρητά, ωστόσο είναι παντού οι ίδιοι, παντού γίνονται υπόρρητα αποδεκτοί και αναγνωρίζονται, και μάλιστα σε τέτοιο σημείο ώστε αν παραβιαστεί το κοινωνικό συμβόλαιο ο καθένας ανακατά τα πρώτα του δικαιώματα και τη φυσική του ελευθερία, χάνοντας τη συμβατική ελευθερία χάριν της οποίας αρνήθηκε τη φυσική.
6. Αν λοιπόν εξαλείψουμε από το κοινωνικό συμβόλαιο οτιδήποτε δεν είναι ουσιώδες ως προς αυτό, θα βρούμε ότι συνοψίζεται στους ακόλουθους όρους: *καθένας από μας θέτει στην κοινότητα το πρόσωπο του κι όλη του τη δύναμη κάτω από την υπέρτατη διεύθυνση της γενικής θέλησης και ως σώμα αποδεχόμαστε το κάθε μέλος ως αδιαίρετο τμήμα του συνόλου.*
7. Προκειμένου λοιπόν το κοινωνικό συμβόλαιο να μην είναι κενό γράμμα, εμπεριέχει υπόρρητα τη δέσμευση αυτή, που είναι η μόνη που μπορεί να δώσει την ισχύ της στις άλλες: ότι οποιοσδήποτε αρνηθεί να υπακούσει στη γενική θέληση, θα υποχρεωθεί σε αυτό απο όλο το σώμα, πράγμα που δεν σημαίνει τίποτα άλλο παρά το ότι θα τον εξαναγκάσουν να είναι ελεύθερος. Γιατί αυτή είναι η συνθήκη η οποία, διαθέτοντας κάθε πολίτη στην πατρίδα, τον εξασφαλίζει από κάθε προσωπική εξάρτηση. Είναι η συνθήκη που καθορίζει την κατασκευή και τη λειτουργία της πολιτικής μηχανής και μόνον αυτή νομιμοποιεί τις πολιτικές δεσμεύσεις. Χωρίς αυτήν οι δεσμεύσεις θα ήταν παράλογες, τυραννικές και εκτεθειμένες στις μεγαλύτερες καταχρήσεις.

Η μετάβαση αυτή από τη φυσική κατάσταση στην πολιτική επιφέρει στον άνθρωπο μια μεταβολή ιδιαίτερα σημαντική, υποκαθιστώντας στη συμπεριφορά του το ένστικτο με τη δικαιοσύνη και δίνοντας στις πράξεις του την ηθικότητα την οποία προηγουμένως στερούνταν. Τότε μόνον, αφού η φωνή του καθήκοντος διαδεχθεί τη φυσική ορμή και το δίκαιο την όρεξη, ο άνθρωπος, που ως τότε δεν νοιαζόταν παρά μόνο για τον εαυτό του, αισθάνεται υποχρεωμένος να ενεργεί επί τη βάση άλλων αρχών και να συμβουλευέται το Λόγο του πριν ακούσει τις ροπές του.

Ας αναγάγουμε τον ισολογισμό αυτό σε όρους που είναι εύκολο να συγκριθούν. Εκείνο που χάνει ο άνθρωπος με το κοινωνικό συμβόλαιο είναι η φυσική του ελευθερία και ένα απεριόριστο δικαίωμα σε όλα όσα του διεγείρουν την επιθυμία και μπορεί να αποκτήσει. Εκείνο που κερδίζει είναι η πολιτική του ελευθερία και η ιδιοκτησία όλων όσα κατέχει. Προκειμένου να μην εξαπατηθούμε ως προς τα αντισταθμίσιμα αυτά πρέπει να διακρίνουμε σαφώς τη φυσική ελευθερία, που δεν έχει ως όριά της παρά μόνο τις δυνάμεις του ατόμου, από την πολιτική ελευθερία, που περιορίζεται από τη γενική θέληση, και την κατοχή, που δεν είναι παρά το αποτέλεσμα της δύναμης ή του δικαιώματος του πρώτου καταλαβόντος, από την ιδιοκτησία που δεν μπορεί να θεμελιώνεται παρά μόνο σε έναν θετικό τίτλο.

8. Από τα προηγηθέντα συνάγεται ότι η γενική θέληση είναι πάντοτε ορθή και τείνει πάντοτε προς το δημόσιο αγαθό. Δεν συνάγεται ωστόσο, ότι και οι αποφάσεις του λαού είναι πάντα εξίσου ορθές. Πάντοτε θέλουμε το καλό μας, αλλά δεν το διακρίνουμε και πάντοτε. Ο λαός ποτέ δεν διαφθείρεται, συχνά όμως εξαπατάται, και μόνο τότε φαίνεται να θέλει το κακό του.

9. Προκειμένου λοιπόν, να εκφράζεται με σαφήνεια η γενική θέληση πρέπει να μην υπάρχουν επιμέρους ενώσεις στο κράτος και ο κάθε πολίτης να έχει τη δική του γνώμη.
10. Τα άτομα βλέπουν το αγαθό, αλλά το απορρίπτουν. Το δημόσιο επιθυμεί το αγαθό, αλλά δεν το βλέπει. Αμφότερα χρειάζονται εξίσου την καθοδήγηση. Πρέπει να υποχρεώσουμε τα άτομα να προσαρμόσουν τις θελήσεις τους στο Λόγο τους. Πρέπει να διδάξουμε στο δημόσιο να γνωρίζει εκείνο που επιθυμεί. Τότε, από το δημόσιο διαφωτισμό απορρέει η ενότητα του νοείν και της θέλησης στο κοινωνικό σώμα, η ακριβής αρμονία των μερών και τέλος η μεγαλύτερη δύναμη του συνόλου. Ιδού από πού γεννιέται η αναγκαιότητα του νομοθέτη.
11. Αυτός λοιπόν που συντάσσει τους νόμους δεν έχει ή δεν πρέπει να έχει κανένα νομοθετικό δικαίωμα, και ο λαός ο ίδιος, και αν ακόμη το ήθελε, δεν μπορεί να απογυμνωθεί από το αμεταβίβαστο αυτό δικαίωμα. Γιατί, σύμφωνα με τη θεμελιώδη σύμβαση μόνον η γενική θέληση είναι που υποχρεώνει τα άτομα, και δεν μπορεί ποτέ κανείς να είναι βέβαιος ότι μια επιμέρους θέληση είναι σύμφωνη με τη γενική θέληση παρά μόνο εάν υποβληθεί στην ελεύθερη ψήφο του λαού. Αυτό το έχω ήδη πει, αλλά δεν είναι ανώφελο να το επαναλάβω.
12. Εφόσον ένα πλήθος ενωμένων ανθρώπων θεωρεί το ίδιο ότι απαρτίζει ένα μόνο σώμα, δεν έχει παρά μόνο μία θέληση, που αποβλέπει στη συντήρηση όλων τους και στη γενική τους ευδαιμονία. Τότε, όλες οι δυνάμεις του κράτους είναι ισχυρές και απλές, οι πρακτικές του αρχές είναι σαφείς και ξεκάθαρες, τα συμφέροντα δεν είναι περιπλεγμένα και αντιτιθέμενα, το κοινό αγαθό εκδηλώνεται παντού με προφάνεια, και αρκεί ο κοινός νους για να γίνει αντιληπτό.
13. Ωστόσο, όταν ο κοινωνικός δεσμός αρχίζει να χαλαρώνει και το κράτος να εξασθενεί, όταν τα επιμέρους συμφέροντα αρχίζουν να γίνονται αισθητά και οι μικρές ενώσεις να επηρεάζουν την κοινωνία, τότε το κοινό συμφέρον αλλοιώνεται και βρίσκει αντιπάλους, η ομοφωνία δεν βασιλεύει πλέον στις ψηφοφορίες, η γενική θέληση δεν είναι πλέον η θέληση όλων, αναφύονται αντιθέσεις και διχογνωμίες, και η καλύτερη γνώμη δεν εγκρίνεται χωρίς αντεγκλήσεις.